

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Гуманітарний факультет

Кафедра філології

**НАЗВИ ЧИНІВ І ТИТУЛІВ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ЗА
ДЖЕРЕЛАМИ «СЛОВНИКА XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.»**

Студентки IV курсу

групи ГФ18/Б

Христини Труш

Науковий керівник:

кандидат філологічних наук,

Юрій Осінчук

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ	6
1.1. Історичні, мовні та культурні особливості періоду XVI – першої половини XVII ст.	6
1.2. «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» як джерело вивчення історичної лексики	10
1.3. Назви чинів і титулів як структура	14
1.4. Мовностильова характеристика пам’яток, залучених для дослідження назв чинів і титулів	19
РОЗДІЛ II ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ЧИНІВ І ТИТУЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.	24
2.1 Лексика на позначення чинів і титулів духовних осіб	24
2.2 Лексика на позначення чинів і титулів урядових осіб	33
2.3 Лексика на позначення чинів і титулів службових осіб	44
2.4 Лексика на позначення чинів і титулів військових осіб	48
2.5 Лексика на позначення чинів і титулів окремих осіб	50
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	59
ДОДАТОК	65

ВСТУП

У сучасному українському мовознавстві зріс інтерес до вивчення різноманітних лексичних груп у діахронному аспекті. Староукраїнські писемні пам'ятки засвідчують, що українська писемно-літературна мова XVI – першої половини XVII ст. представлена на той час досить розгалуженою лексичною системою¹.

Назви на позначення чинів і титулів², задокументовані у різножанрових текстах староукраїнської доби, утворюють одну з найдавніших груп української лексики.

Актуальність роботи полягає в тому, що лексику на позначення чинів і титулів у різножанрових українських пам'ятках XVI – першої половини XVII ст. спеціально ще не досліджували (поодинокі лексеми описово розглянуто в окремих студіях). Окрім цього, вивчення цієї групи лексики має важливе значення не тільки для української лінгвістики, а й для широкого пізнання духовної культури українців досліджуваного часу.

Метою нашої роботи є мовознавчий аналіз складу, семантики, походження лексики на позначення назв чинів і титулів у староукраїнській мові на матеріалі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.».

Для написання роботи поставлено такі **завдання**: **1)** укласти електронну картотеку; **2)** класифікувати назви чинів і титулів та похідні від них утворення, зафіксовані в писемних пам'ятках XVI – першої половини XVII ст.; **3)** з'ясувати культурні, історичні та лінгвальні особливості періоду XVI – першої половини XVII ст.; **4)** здійснити мовознавчий аналіз складу, семантики та походження лексики на позначення назв чинів і титулів; **5)** простежити долю досліджуваних лексем в сучасній українській мові на матеріалі сучасних українських словників та корпусу української мови.

¹ Гринчишин Д. *Загальна характеристика лексико-семантичної системи* // Українська історична та діалектна лексика. Київ, 1985. С. 7.

² Цей пласт лексики пов'язаний з найменуванням конкретних осіб, надання їм певного статусу, зважаючи на їхні військові, урядові та інші досягнення і заслуги.

Об'єктом дослідження є лексика на позначення назв чинів і титулів у пам'ятках XVI – першої половини XVII ст.

Предмет дослідження – походження та семантичний розвиток найменувань, пов'язаних з чинами і титулами в українській мові.

Для написання дипломної роботи ми послуговувались описовим, порівняльно-історичним, а також частково статистичним **методами**.

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновку, списку використаних джерел і літератури та додатку.

У I розділі «Теоретичні засади вивчення староукраїнської лексики» досліджено головні історичні, лінгвальні та культурні особливості періоду XVI – першої половини XVII ст. Розглянуто основні праці, в яких вивчено лексику цього часу. Здійснено класифікацію лексем на позначення назв чинів і титулів, а також охарактеризовано писемні тексти, які фіксують досліджувані лексеми.

У II розділі «Лексика на позначення назв чинів і титулів» розглянуто 36 лексем на позначення назв чинів і титулів на матеріалі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (далі – СУМ¹⁶⁻¹⁷)³, з'ясовано їхню семантику та варіантність у досліджуваній період, досліджено їхню етимологію, використовуючи «Етимологічний словник української мови»⁴, «Етимологічно-семантичний словник української мови»⁵ та «Этимологический словарь русского языка»⁶. Досліджувані лексеми покласифіковано на п'ять лексико-семантичних груп. За матеріалами «Словаря української мови» (далі – словник Грінченка)⁷, «Словника української мови» у двадцяти томах (далі – СУМ)⁸, а також корпусу

³ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*: у 28-ми вип. / Відп. ред. Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994. Випуск 1-17 (видання не завершено).

⁴ *Етимологічний словник української мови*: у 7 т. / Ред. кол.: О.С. Мельничук (гол. ред.), І.К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1982-2012.

⁵ Огієнко І. *Етимологічно-семантичний словник української мови*. У 4 т. / За ред. Ю. Мулика Луцика. Вінніпег, 1979.

⁶ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*: в 4 вып. / Под ред. проф. Б. А. Ларина; пер. з нем. и доп. О. Н. Трубачева. Издание второе. Москва: Прогрес, 1986.

⁷ Грінченко Б. *Словарь української мови*: у 4 т. / зібрала редакція журналу «Кіевская Старина». Київ, 1907-1909. 2971 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hrinchenko.com/>

⁸ *Словник української мови*: у 20 т. / Голов. наук. ред. В. М. Русанівський, наук. ред. Н. Г. Озерова; уклад. Л. Л. Шевченко та ін. Київ: Наукова думка, 2010.

української мови ГРАК чотирнадцятої версії⁹, (період 2000-2021 рр.) з'ясовано подальшу долю аналізованих слів у сучасній українській мові.

У висновках виділено основні результати дослідження.

У списку використаних джерел подано перелік використаних праць та словників.

Додаток містить реєстр лексем, які ми виокремили на матеріалі сімнадцяти випусків «Словника української мови XVI – XVII ст.». Окрім цього, у додатку подано всі семантичні значення та варіанти написання лексем, а також приклади їх вживання у різножанрових пам'ятках XVI – першої половини XVII ст.

⁹ Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. – Київ, Львів, Єна, 2017-2021. – uacorus.org.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

1.1. Історичні, мовні та культурні особливості періоду XVI – першої половини XVII ст.

Мова – явище змінне, її іманентну природу відзначали безліч дослідників-мовознавців, серед яких І. О. Бодуен де Куртене, О. С. Мельничук, А. О. Білецький та інші. Такий характер мови можна пояснити як через внутрішньомовні чинники, так і через вплив зовнішніх чинників: культурного розвитку, історичних перипетій, комунікативних потреб суспільства у конкретний період, взаємодії з іншими мовами. У даній роботі ми досліджуємо лексику на позначення чинів і титулів, базуючись на матеріалі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», відповідно, ми вважаємо, що варто коротко осягнути основні історичні, лінгвальні та культурні особливості досліджуваного періоду.

Загалом період XVI – першої половини XVII ст. в українській історії характеризується значним розвитком мови та культури. На початку XVI ст. українські території ще входили до складу Литовської держави, в якій руська мова (тобто тогочасна українська) була офіційною. Окрім цього, як зауважує М. Мозер, «руська мова» («русський язык») також стала офіційною мовою сусіднього Молдавського князівства¹⁰. Відповідно більшість документів (акти, статuti, судовники тощо) було написано саме руською мовою, або як ще часто її називали – давньою українською канцелярською чи актовою мовою. Загальновідомо, що в українському мовознавстві використовують різні терміни для позначення мови «староукраїнської доби», зокрема такі: *українська мова* (В. Русанівський, Ю. Шевельов, які наголошують, що найкраще її відбито в юридичних документах), *літературна мова руська*, *давня літературна українська мова*, *мова української народності* (академічні видання), *книжна*

¹⁰ Мозер М. *Історія української мови*. Київ, 2018, с. 12.

українська, південноруська, малоруська, «діалект руський» («Курс історії української літературної мови (дожовтневий період)», 1958, за ред. І.К. Білодіда), українська писемна мова (Д. Гринчишин протиставляв її розмовній мові), староукраїнська літературна мова (К. Симонова, В. Німчук), книжна українська мова (В. Передрієнко, І. Чепіга) тощо¹¹. Варто також зазначити, що в основі руської мови лежала північно-західна українська мова. Ця стара канцелярська мова рано злучилася з мовою південною, галицькою і створила тогочасну літературну мову (мову не лише актів, а й книжок)¹².

Після Люблінської унії 1569 року Україна переходить під владу Речі Посполитої. З того часу починається активна полонізація українських земель. Попри те, що актом 1569 р. руську мову було встановлено як урядову мову, у канцеляріях більшість міст запроваджували польську мову¹³.

У XVI ст. на розвиток української культури активний вплив мали реформаційні рухи, які «найбільш поширеними були в західній частині України зокрема на Волині (антитринітарії-соцініани, кальвіністи)»¹⁴. І.П. Чепіга, вивчаючи взаємодію української і церковнослов'янської мов, зазначала, що «церковна проповідь і Святе Письмо рідною мовою – одна з основних вимог протестантизму, який передбачав засвоєння слова Божого розумом»¹⁵.

Зазначені вище чинники впливали на формування тогочасної української мови. І. Огієнко писав, що з XVI ст. наша мова активно поповнюється словами з польської, латинської та німецької мов. Отже, «це відразу переродило нашу мову і словником стало зближати її до мов західнослов'янських, сильно відриваючи тим від старої близькості до мови російської»¹⁶.

¹¹ Дет. див: Фаріон І.Д. *Суспільний статус староукраїнської мови в XIV-XVII ст.* дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01 / Київ: Інститут української мови НАН України, 2015, с. 68-69.

¹² Огієнко І. *Литовська доба XIV – XVI ст.* // Історія української літературної мови / Упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. [2-ге вид., випр.]. Київ: Наша культура і наука, 2004, с. 139-142.

¹³ Огієнко І. *Українська літературна мова XVI-го століття і Крехівський Апостол 1560 року*, т. 1. Варшава, 1930, с. 465.

¹⁴ Німчук В.В. *Українські переклади Святого Письма* // Michael Moser. *Das Ukrainische als Kirchensprache* (українська мова в церквах). Wien, 2005, с. 21.

¹⁵ Чепіга І. *Взаємодія української та церковнослов'янської мов у XVI ст.* (на матеріалі євангельських перекладів) // т. 229. Львів: Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, 1995, с. 279.

¹⁶ Огієнко І. *Польська доба 1569-1654 років* // Історія української літературної мови / Упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. [2-ге вид., випр.]. Київ: Наша культура і наука, 2004, с. 146-147, 151.

Зауважмо, що у досліджуваній період на території України з'являється друкарство, організовуються перші братські школи, що також вплинуло на розвій української літературної мови.

Та попри стрімкий розвиток української народної мови, не зникає також з ужитку церковнослов'янська мова. Це підтверджує В. Русанівський: «Здавалось би, широке проникнення власне української лексики в літературну мову знизить інтерес до церковнослов'янської мови. Насправді ж інтерес до неї посилюється: українці вважали її священною мовою, а тому дбали про її впорядкованість.»¹⁷. Окрім цього, «високий авторитет церковнослов'янської мови, шанобливе ставлення до неї, використання творів, писаних цією мовою, у суспільному житті стали причиною того, що вона активно впливала на українську мову»¹⁸. Українські мовознавці відзначають, що «важливим явищем у розвитку церковнослов'янської мови цього часу була кодифікація її норм. Слов'янські книжники в усі періоди функціонування церковнослов'янської мови піклувалися про її чистоту й правильність, бо цього вимагало насамперед церковне життя»¹⁹. На думку Л. Гнатюк «важливу роль у вивченні церковнослов'янської і книжної української мови відіграли лексикографічні праці кінця XVI–XVII ст.»²⁰

Отже, у період XVI – першій половині XVII ст. на українських теренах повноцінно функціонують дві мови, які дослідники чітко розмежовують: *церковнослов'янська* (літературна мова, якою здебільшого послуговувались у пам'ятках конфесійної літератури, вищих стилях) та *українська* (до XVI ст. проста розмовна мова, якою послуговувались здебільшого у пам'ятках ділової мови, та яка з середини XVI ст. стає літературною і проникає у різні жанри). Варто зазначити, що на позначення цих двох мов сучасники до сьогодні ведуть полеміку, як же називати ці мови. В. Мойсієнко пропонує такі терміни: «руська»,

¹⁷ Русанівський В. *Розквіт староукраїнської літературної мови (XVII – перша чверть XVIII ст.)* // Історія української літературної мови / Київ: АртЕк, 2001, с. 95.

¹⁸ Білих О.П. *Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI – XVII ст.)*: монографія / О.П. Білих. Кіровоград: ФОП Александрова М.В., 2016. с. 5.

¹⁹ Білих О.П. *Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI – XVII ст.)*: монографія / О.П. Білих. Кіровоград: ФОП Александрова М.В., 2016. с. 6.

²⁰ Гнатюк Л.П. *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2010. с. 83.

«проста», «староукраїнська» – на позначення мови текстів, що постали переважно на українській території, у яких проявляються південно- та північноукраїнські риси; та «церковнослов'янська», «словенороська» (або «слов'яноруська») ²¹ та «словенська» – на позначення староболгарської за походженням мови ²².

Національно-культурне відродження в Україні староукраїнського періоду пов'язане також із проникненням «простої мови (мови юридичних документів) у канонічну, а також у полемічну та художню літературу» ²³. У другій половині XVI ст. було перекладено такі церковні книги: **Пересопницьке Євангеліє** (1556–1561 рр.), **Волинське Євангеліє** 1571 р., **Новий Завіт Негалевського** 1581 р., уривок **Літківського Євангелія** XVI ст., **Нягівські повчання** XVI ст., **Крехівський Апостол** тощо ²⁴. В. Німчук відзначив, що «в Україні був поширений друкований переклад Святого Письма, понад 20 книг Старого Завіту, здійснений Ф. Скориною в 1517–1519 рр. у Празі, а також його списки та переробки, зокрема кодекс Луки з Тернополя 1569 р. та кодекс 1575–1577 рр. Дмитра із Зінькова (на Поділлі), ¼ текстів яких є оригінальними перекладами» ²⁵.

Зауважмо, що у XVI–XVII ст. релігійну літературу збагачували нові жанри, зокрема Учительні Євангелія – твори релігійно-дидактичного змісту, що містять проповіді (казання, виклади, повчання, науки, слова) на недільні та святкові читання розділів (глав) або зачал Євангелія, розташовані у порядку річного богослужіння, і призначені для простих людей ²⁶, які написані писемно-літературним узусом того часу, часто – з говірковим нашаруванням ²⁷.

²¹ Наша примітка

²² Мойсієнко, В. М. *Терміни для називання мови, якою писані кириличні пам'ятки на українських і білоруських землях у XIV-XVII ст.* // Науковий вісник Херсонського державного університету: Серія «Лінгвістика» (2). 2005, с. 21-30.

²³ Конобродська В. *Історія української літературної мови*. Практичні заняття. Навчальний посібник. Житомир, 2002, с. 60.

²⁴ Дет. див.: Чепіга І.П. *Пересопницьке Євангеліє — унікальна пам'ятка української мови* // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. Київ, 2001, с. 15-16.

²⁵ Німчук В.В. *Українські переклади Святого Письма* // Michael Moser. *Das Ukrainische als Kirchensprache* (українська мова в церквах). Wien, 2005, с. 22.

²⁶ Добосевич У. *Релігійне письменство у формуванні української книжної мови XVI — першої половини XVII ст.* // Християнство й українська мова: Матер. наук. конф. Київ, 2000. с. 356.

²⁷ Німчук В.В. *Українські переклади Святого Письма* // Michael Moser. *Das Ukrainische als Kirchensprache* (українська мова в церквах). Wien, 2005, с. 23.

Українською літературною мовою послуговувались також в художній літературі: поетичні твори («Перло многоцінне» 1646 р., збірка поезій Кирила Ставровецького), драматичні твори («Вірші з трагедії Христос Пасхон» 1630 р. Андрія Скульського). Після прийняття Берестейської унії 1596 р., на українських землях набуває поширення полемічна література, написана в більшості народною мовою («Ключ царства небесного» 1587 р. Герасима Смотрицького, «Тренос» 1610 р. Мелетія Смотрицького тощо)²⁸.

На тогочасну українську мову також вплинула татарська і турецька мова, адже постійні татарські напади призводили до того, що багато українців ставали полоненими. Відповідно вони навчались їхньої мови і таким чином в українську мову проникали нові слова²⁹.

Отже, незважаючи на «суспільно-політичні фактори, що склалися і діяли в Україні в XVI – першій половині XVII ст. (посилення боротьби українського народу проти польських феодалів і шляхти, проти насильницької колонізації і покатоличення, народно-визвольна війна 1648–1654 рр., вплив релігійно-реформаційних ідей, поява і поширення друкарства, заснування братських шкіл, розквіт шкільної освіти та ін.)»³⁰, українська мова активно функціонувала у різноманітних стилях та жанрах досліджуваного часу: діловий стиль, полемічна й художня література, літописи, твори наукової сфери, релігійні тексти тощо.

1.2. «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» як джерело вивчення історичної лексики

Українські лексикографи відзначають, що «серед важливих лінгвістичних проблем у слов'янському мовознавстві особливе місце займає створення історичних словників»³¹, які, на думку Г. Войтів та О. Кровицької, «по-своєму

²⁸ Огієнко І. *Польська доба 1569-1654 років...* с. 151-157.

²⁹ Там само, с. 160.

³⁰ Гринчишин Д. *Загальна характеристика лексико-семантичної системи // Українська історична та діалектна лексика.* Київ, 1985, с. 7.

³¹ Кровицька О., Осінчук Ю. *Спадщина в лексикографічних джерелах української мови XIV-XVIII ст.* Вип. 1 (45). Ужгород: Науковий вісник Ужгородського університету, с. 268.

інтерпретують історію слова, розвиток його семантичної структури і форми, демонструють етапи пізнавальної та розумової діяльності кожного народу»³².

Найновішим історичним словником в українському мовознавстві є «Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.», який широко репрезентує книжну і народнорозмовну лексику досліджуваного періоду.

Загальновідомо, що для укладання словників, лексикографи формують відповідні картотеки. Вагоме значення для науки мають картотеки історичних словників, які не тільки допомагають з'ясувати семантику тих чи інших слів у конкретний історичний період, «а й водночас є своєрідною скарбницею, історико-культурним надбанням пам'яті народу»³³.

Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» складає понад 800 тис. карток (427 скриньок) і містить понад 40 тис. слів. Його базою є широкий лексичний матеріал, основна частина якого – оригінальна література, а також невелика частка перекладної літератури. Як зазначає О. Кровицька: «Цей мовний матеріал, по суті, вперше так повно висвітлюється у лексикографічному форматі»³⁴. Відзначмо, що сьогодні опубліковано 17 випусків цього лексикону.

Над створенням картотеки працювали: Д. Гринчишин, Г. Войтів, Р. Гринько, Я. Закревська, О. Захарків, І. Керницький, Р. Керста, Б. Крися, О. Кровицька, Р. Осташ, Н. Осташ, М. Онишкевич, Л. Полюга, О. Федик, М. Сенів, М. Худаш, М. Чікало. Очільником укладацького колективу словника є Д. Гринчишин³⁵.

Львівські лексикографи поставили перед собою такі завдання: 1) найповніше охопити лексико-семантичне і фразеологічне багатство писемних пам'яток даного періоду; 2) подати граматичну і семантичну характеристику

³² Войтів Г., Кровицька О. *Критерії добору ілюстративного матеріалу в історичному словнику. Мовні обрії: збірник пам'яті Левка Полюги* / Відп. ред. О. Сімович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013, с. 34.

³³ Войтів Г. *Назви одягу духівництва в Картотеці «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»*. // Слово і доля: Збірник на пошану Уляни Єдлінської. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005, с. 123.

³⁴ Кровицька О. *Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»* // Українська лексикографія: теорія і практика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005, с. 29.

³⁵ Кровицька О. *Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»*... с. 28.

кожного слова; 3) зафіксувати фонетичні, морфологічні, графічні та словотворчі варіанти слів з пам'яток; 4) указати на ареальне та жанрове поширення слова; 5) за можливості позначити наголоси; 6) вказати джерело запозичення слів і шляхи їх проникнення у пам'ятки української мови; 7) звернути увагу на лексичну сполучуваність слів³⁶.

Українськомовні пам'ятки зібрано з різних куточків України та поза її межами: понад 1500 документів з Центральної України та Волині; понад 200 з Галичини; понад 100 з Поділля; понад 20 із Закарпаття; близько 130 з Польщі, понад 80 з Румунії, близько 50 з Білорусії та одиничні з території Франції, Італії, Греції, Чехії та Угорщини³⁷.

Матеріали «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» та його унікальної Лексичної картотеки послужили об'єктом для написання різноманітних комплексних праць з історичної лексикології, історичної фонетики, фразеології, синтаксису тощо.

На сьогодні опрацьовано різноманітні групи лексики зазначеного періоду. Наприклад, назви одягу в пам'ятках української мови XIV–XVIII ст. досліджувала Г. Войтів³⁸. Назви кольорів в українській мові XIV–XVIII ст. вивчала М. Чікало³⁹. Л. Полюга аналізував абстрактну лексику⁴⁰.

Медична лексика стала об'єктом зацікавлення Г. Дидик-Меуш⁴¹. Окрім того, дослідниця у науковій студії «Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник» уперше в українському історичному мовознавстві на матеріалі історичного словника української мови простежила

³⁶ Там само, с. 28-29.

³⁷ Кровицька О. *Картотека «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»*... с. 31.

³⁸ Войтів Г. *Українські назви одягу XIV–XVIII століть*, т. 234. Львів: Записки товариства імені Т. Шевченка, 1997, с. 210-260.

³⁹ Чікало М. *З історії назв кольорів в українській мові (XIV–XVIII століття)*. т. 234. Львів: Записки товариства імені Т. Шевченка, 1997, с. 186-209.

⁴⁰ Полюга Л.М. *Українська абстрактна лексика XIV - першої половини XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1991, с. 239.

⁴¹ Дидик-Меуш Г. *Українська медицина. Історія назв.* Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008. 400 с.

сполучуваність мовних одиниць, зокрема в межах ад'єктивно-субстантивних словосполучень⁴².

Історичну антропонімію, зокрема фонетичні особливості і словотвірні типи власних імен в адміністративно-юридичних документах XVI ст., у своїй праці розглядала Р.Керста⁴³.

Склад, формальну структуру і семантику латинських запозичень у мові українських пам'яток XVI–XVII ст. розглядала С. Гриценко⁴⁴. Зауважмо, що С. Гриценко також на підставі українськомовних писемних пам'яток різних стилів і жанрів дослідила лексикон української мови XVI–XVII ст. як системний динамічний феномен, що вербалізує динаміку культури суспільства⁴⁵.

Історію географічної лексики в українській мові XVI–XVII ст. опрацьовувала О. Слободзяник⁴⁶.

Становлення назв посуду, столового начиння та меблів як важливого складника лексикону української мови проаналізовано в дисертації Л. Науменко⁴⁷.

І. Черевко вперше в українському мовознавстві системно дослідила фразеологію різних за стилями українських пам'яток XVI–XVII ст.⁴⁸

Історію окремих частин мови на матеріалах досліджуваного словника у своїх працях розглядали О. Заневич⁴⁹, О. Гайда⁵⁰, О. Шпитць⁵¹ та ін.

⁴² Дидик-Меуш Г. *Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2018. 688 с.

⁴³ Керста Р.Й. *Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування*. Київ: Наукова думка, 1984. 152 с.

⁴⁴ Гриценко С.П. *Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI–XVII століття*. Київ: Видавничо-поліграфічний цент «Київський університет», 2011. 367 с.

⁴⁵ Гриценко С. П. *Динаміка лексикону української мови XVI–XVII ст.* Київ: ТОВ "КММ", 2017. 936 с.

⁴⁶ Слободзяник О. *Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII ст.*: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Київ, 2017. 19 с.

⁴⁷ Науменко Л.М. *Історія назв посуду, столового начиння та меблів в українській мові*: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Київ: Інститут української мови НАНУ, 2021. 292 с.

⁴⁸ Черевко І. *Фразеологія пам'яток української мови XVI–XVII ст.: семантика, структура, стиль*, Львів, 2013, с. 236 с.

⁴⁹ Заневич О. *Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2015 (Серія «Історія мови»). 308 с.

⁵⁰ Гайда О.М. *Граматика та семантика прийменника в українській мові XVI - XVII ст. (на матеріалі документів Львівського ставропігійського братства)*: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Гайда Ольга Мирославівна. Івано-Франківськ: ДВНЗ "Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника", 2015. 20 с.

⁵¹ Шпитць О.Б. *Граматика і семантика займенника в українській мові XVI–XVII століть* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Шпитць Оксана Богданівна. Львів: нац. ун-т ім. Івана Франка, 2016. 20 с.

Матеріали Картотеки «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» використано також для укладання вузькогалузевих словників, зокрема для словника назв природних об'єктів ландшафту⁵².

1.3. Назви чинів і титулів як структура

До реєстру «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» (17 випусків) увійшло понад 80 лексем, які пов'язані з назвами чинів і титулів. Досліджувані слова виявлено серед різних частин мови, зокрема іменників (найбільше), прикметників, дієслів, рідше – числівників, прислівників тощо.

Виявлені слова класифікуємо на дев'ять лексичних груп (деякі з них ми віднесли до кількох різних груп, оскільки в досліджуваній період вони функціонували з кількома значеннями, пов'язаними з чинами/титулами), а саме: **1)** загальні назви чинів, титулів; **2)** назви на позначення чинів, титулів духовних осіб; **3)** назви на позначення чинів, титулів урядових осіб; **4)** назви на позначення чинів, титулів службових осіб; **5)** назви на позначення чинів, титулів військових осіб; **6)** назви на позначення чинів, титулів окремих осіб; **7)** найменування на позначення шанобливого звертання до осіб з певним чином, титулом; **8)** прикметники/числівники у складі чинів, титулів; **9)** дієслова, пов'язані з чинами, титулами.

Зауважмо, що в цьому підрозділі ми загально розглядаємо ці лексеми. Детальніше про функціонування та вживання вивчених назв у пам'ятках XVI–XVII ст., їхню семантичну структуру, кількість варіантів подаємо в додатку до роботи. Окрім того, лексеми із 2, 3, 4, 5 та 6 груп (всього 36 лексем) детально проаналізовано в другому розділі дослідження.

До першої групи «загальні назви чинів, титулів» належать 11 лексеми: *велебный* '(про титул) почесний'; *герархія* '(поділ на вищі і нижчі чини, порядок підлеглості між ними) ієрархія'; *дарованє* '(про титул, сан) надання, присвоєння'; *долний* '(про ранг, чин) нижній'; *зложеньє* '(позбавлення влади, чину) звільнення, увільнення'; *именоносець* 'носій, власник титулу, сану,

⁵² Дидик-Меуш Г., Слобдзяник О. *Українські краєвиди XVI-XVIII ст.* Львів: Слово – текст – словник, 2015. 384 с.

звання»; *имя* ‘сан, титул’; *ієрархія* ‘(чин, ступінь) ієрархія’; *інтітулований* ‘озаглавлений, титулований’; *каталогъ* ‘духовний сан, чин’; *катедра* ‘влада, посада, чин’.

Чисельною є група «назви на позначення чинів, титулів духовних осіб» (22 найменування): *архімандрит* ‘(титул ігумена монастиря) архімандрит’; *батко* ‘(титул служителів культу) отець’; *бурмистръ* ‘(особа, яка має вищий духовний чин або займає керівну урядову посаду) заст. достойник’; *велебность* ‘(у сполученні з присвійними займенниками *ваш, твой* – титул осіб духовного сану) превелебність, величність, преосвященство, достойність’; *владыка* ‘(титул духовних осіб високого чину) владика’; *господаръ* ‘(титул верховних правителів, вищих духовних осіб) правитель, володар, господар’; *господинъ* ‘(титул вищих світських і духовних достойників) пан’; *государъ* ‘(титул верховних правителів, вищих духовних осіб) правитель, володар’; *достоиникъ* ‘(особа, що має вищий духовний чин) достойник’; *еклсиархъ* ‘(глава християнської Церкви, його найвищий титул) патріарх’; *иночество* ‘(чернецький чин) чернецтво’; *киръ* ‘(титул особи вищого священницького сану православного віросповідання) кир’; *клирикъ* ‘(духовна особа нижчого чину) клірик, причетник’; *князь* ‘(титул католицьких єпископів) князь’; *кунторъ* ‘(чин у тевтонському ордені) кунтор’.

А також деякі прикметники, семантичне значення яких чітко вказує на їхню приналежність до даної групи: *благословнѣйшій* ‘(титул святого) благословенніший’; *благочестівъѣйшій* ‘(титул митрополита) благочестивіший’; *блаженный* ‘(титул духовної особи, святих) праведний, святий’; *блаженнѣйшій* ‘(титул духовної особи, святих) блаженніший, праведніший’; *возлюбленный* ‘(у складі титулу вищих духовних осіб) благочестивий, вибраний’; *всеблаженѣйшій* ‘(титул вищих духовних осіб) всеблаженніший’; *всепреподобнѣйшій* ‘(титул духовних осіб) високопреподобний’.

Групу «назви на позначення чинів, титулів урядових осіб» (20 найменувань) представлено такими словами: *баша* ‘(у давній Туреччині та інших мусульманських країнах титул високого урядовця) баша’; *бурмистръ* ‘(особа,

яка має вищий духовний чин або займає керівну урядову посаду) заст. *достойник*’; *величество* ‘(у сполучення із займенниками *вашь, его, твой* вживається як титул монархів) *ваша* (його, твоя) *величність*’; *воєвода* ‘(титул правителів Молдавського князівства та їх синів) *воєвода*’; *гетмань* ‘(титул найвищого адміністративного сановника) *гетьман, староста*’; *господарь* ‘(титул верховних правителів, вищих духовних осіб) *правитель, володар, господар*’; *господинь* ‘(титул вищих світських і духовних достойників) *пан*’; *господство* ‘(титул молдавських воєвод) *величність*’; *государь* ‘(титул верховних правителів, вищих духовних осіб) *правитель, володар*’; *господарчикь* ‘(титул верховного правителя) *володар, господар*’; *кграндукь* ‘(особа, котра володіє князівським титулом) *князь*’; *дъдич* ‘(титул володарів) *господар, пан*’; *енераль* ‘(титул деяких старост і воєвод’; *князь* ‘(особа княжого роду та її титул) *князь*’; *княгиня* ‘(титул дружини князя) *княгиня*’; *княжа* ‘(правитель князівства або області з родовим князівським титулом) *князь*’; *король* ‘(титул монарха, а також особа, що носить цей титул) *король*’; *ксіонже* ‘(спадковий або дарований королем титул) *князь*’; *мечникь* ‘(титул і посада вельможі) *мечник*’. А також числівник *вторый* ‘(при титулуванні короля) *другий*’.

До четвертої групи «назви на позначення чинів, титулів службових осіб» зараховано 6 лексем: *бояринь* ‘(у Російській державі службовий чин, а також особа, якій надано такий чин) *боярин*’; *комисъ* ‘(титул боярина, що відав кінним господарством молдавського воєводи) *конюшний*’; *конюший* ‘(придворний титул) *конюший*’; *крайчий* ‘(почесний придворний титул) *крайчий*’; *кухмистръ* ‘(почесний титул сановника, який відав королівською кухнею) *кухмістер*’; *княжа* ‘(титул бояр, вельмож) *князь*’.

У межах групи «назви на позначення чинів, титулів військових осіб» виділено 2 слова: *гетмань* ‘(головнокомандувач, найвищий військовий чин) *гетьман, отаман*’; *грабя* ‘(феодальний титул, особа, яка має право на цей титул) *граф*’.

Малочисельною є група «назви на позначення чинів, титулів окремих осіб» (5 найменувань): *архиерей* ‘(титул Ісуса Христа) *архієрей*’; *архистратигь*

‘(вождь небесних сил; титул святих Михаїла і Гавриїла) архістратиг’; *богословъ* ‘(титул євангелістів Іоана і Григорія) богослов’; *двоєсловецъ* ‘титул святого Григорія-дворечника’; *креститель* ‘(титул святого Івана Предтечі) хреститель’.

До «найменувань на позначення шанобливого звертання до осіб з певним чином, титулом» відносимо: *благородіє* ‘(із займ. *твій* форма титулування і шанобливого звертання) благородство’; *благочестіє* ‘(із займ. *ваш* вживається як форма титулування і шанобливого ставлення до духовної особи) благочестя’; *вельможность* ‘(у сполученні із займенниками *вашъ, его, твой* вживається як форма звертання, титулування) ваша (його, твоя) величність, вельможність’; *вѣрность* ‘(у сполуч. із займ. *ваш, еи, твой* вживається як форма звертання, титулування) ваша, її, твоя вірність, величність’; *высокость* ‘(у сполуч. із займ. *ваша* при титулуванні високопоставлених осіб) високість’.

Серед групи «прикметники/числівники у складі чину/титулу» назвемо такі лексеми: *большій* ‘(у складі титулу) великий’; *великий* ‘(виступає у складі титулу) великий’; *всесвѣтлый* ‘(при титулуванні) ясновельможний’; *всесвятѣйший* ‘(при титулуванні) пресвітліший, найсвятіший’; *всеславный* ‘(при титулуванні) преславний’; *всяко* ‘(у титулі) вельми’; *зацневрожоный* ‘(вживається при титулуванні) (який має аристократичне походження) благородний, шляхетний’; *милостию (милостію) Божею (божєю, божією)* ‘(усталена формула у титулуванні) милістю Божою, Божою милістю’.

Незначними прикладами в історичному словнику представлено групу «дієслова, пов’язані з чинами/титулами»: *возвышати* ‘(кому) (переводити на вищу посаду, присвоювати вищий чин, титул і т. ін.) підвищувати’; *вылетѣти* ‘(на що) (одержати вищий чин, посаду) висунутися, піднятися’; *давати* ‘(що кому) (чин, титул, владу) надавати’; *злѣтовати* ‘(кого) (усувати з посади, позбавляти чину) скидати’; *именовати* ‘(ким, чим і без додатка) (приписувати комусь якийсь титул, видавати, вважати кого-небудь або себе за когось) іменувати, називати, назвати’; *мати* ‘(що) (про назву, титул) мати, носити’.

Відзначимо, що матеріали «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» засвідчують, що основну частину слів, досліджуваної

лексики, складають лексеми праслов'янського фонду. Серед інших запозичень фіксуємо такі: церковнослов'янізми, грецизми, які потрапили до української мови через церковнослов'янське посередництво, полонізми, запозичення із середньовісньонімецької, латинської, французької та турецької.

Зауважимо, що здебільшого досліджені лексеми є праслов'янського походження, які мають відповідники у інших слов'янських мовах. Зокрема, це такі лексеми як *батко*, *болший*, *воевода*, *дъдич*, *злѣтовати*, *король*, *имя*, *именоносець*, *мати* та інші.

Окрім того, зафіксовано багато запозичень із церковнослов'янської. А саме: власне лексичні церковнослов'янізми (*владыка*, *клирикъ*), лексико-словотвірні, зокрема слова з префіксами *воз-*, суфіксами *-ство-*, *-ание-* (*-аніє-*), *-инь-*, *-никъ-*, *-тель-*, складні слова з першими компонентами *благо-*, *бого-*, *все-* (*благородіє*, *благословнѣишии*, *благочестієишии*, *благочестіє*, *богословъ*, *возвышати*, *возлюбленнѣишии*, *всеблаженнѣишии*, *всепреподобнѣишии*, *всесвятѣишии*, *господство*, *дарованіє*, *господинъ*, *достоиникъ*, *иночество*, *креститель* тощо).

З-поміж грецьких запозичень назвемо такі: *архиєрей*, *архимандритъ*, *архистратигъ*, *герархія*, *еклсіархъ*, *ієрархія*, *каталогъ*, *катедра*, *киръ*, *комись*.

До найтипівіших полонізмів можна віднести: *бурмистръ*, *велебность*, *єнераль*, *зацневрожонѣишии*, *зложенъє*, *конюшии*, *крайчий*, *ксіонже*.

Серед запозичень з середньовісньонімецької виділимо такі: *бургъмистръ*, *гетманъ*, *грабя*, *кунторъ*, *кухмистръ*.

Відзначимо також інші запозичення: з латинської: *інтітулованѣишии*, *маєстатъ*; французької: *кграндукъ*; турецької: *баша*.

У досліджуваних джерелах неодноразово спостережена варіативність звукового вираження деяких слів. Наприклад, серед голосних звуків фіксуємо такі варіанти: **ѣ** представлений варіантом **е** (у північних українських пам'ятках)⁵³: *вѣрность* // *верность*, *блаженѣишии* // *блаженейшии*,

⁵³ Дет. див.: Царалунга І.Б. *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV – XV ст.* дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01 / Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2018. 102 с.

всепреподобнѣйшій, всепреподобнейшій; о // у: богословъ // богусловъ; е // и: креститель // криститель, клирикъ // клерикъ; я // е: княгиня // кнегиня тощо. Варіативність серед приголосних звуків засвідчено в передаванні грецької **θ**: *катедра // каведра.*

Часто варіативність зумовлено занепадом голосних звуків неповного творення **ъ, ь** в слабкій позиції: *архиманъдритъ // арьхимандритъ, блаженный // блаженъный, велможность, вельможность, господство, господъство, або сплутування редукованих у кінці слів: бурмистръ // бургъмистръ, гетманъ // гетмань, господаръ // господарь, государъ // государь, киръ // кир // кирь, князь // князь, король // корол, милость // милость.*

Графічну варіативність, зокрема **и // ї // і, ы // и** відбито в таких словах: *архиерей // архіерей, архистратигъ, архістратигъ, конюший // конюшій // конюшій, крайчий // крайчый, криститель // крыститель, ксіонже // ксіонже тощо.*

1.4. Мовностильова характеристика пам'яток, залучених для дослідження назв чинів і титулів

До джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» увійшли пам'ятки різних стилів та жанрів: 1) пам'ятки ділової мови – різні за змістом грамоти, привілеї, актові книги міських урядів, земського, гродського та підкоморського судів, статuti, описи замків, люстрації земель, поборові реєстри, універсали гетьманських канцелярій, покрайні записи на церковних книгах, книги видатків і прибутків тощо; 2) пам'ятки полемічної літератури – твори І. Вишенського, І. Борецького, З. Копистенського, К. Острозького тощо; 3) пам'ятки художньої літератури – поетичні твори, епіграми, панегірики, інтермедії, народнописенна поезія тощо; 4) пам'ятки конфесійної літератури – учительні та інші євангелія, повчання, проповіді, передмови до церковних книг

тощо; 5) пам'ятки літописної літератури; 6) пам'ятки наукової літератури – словники, граматики, травники тощо⁵⁴.

Досліджувані матеріали засвідчують, що назви чинів і титулів здебільшого задокументовано в пам'ятках двох, трьох, чотирьох, а подекуди і більшої кількості стилів.

Найчастіше назви чинів і титулів фіксують рукописні та друковані тексти ділового стилю (169 прикладів – 56%⁵⁵). Із поміж ділового стилю важливе місце займають рукописні документи кін. XVI – серед. XVII ст. Львівського Ставропігійського братства. М. Худаш відзначив, що «для дослідження історії української мови ці пам'ятки цінні, головним чином, тим, що, незважаючи на наявність у їх текстах властивих для староукраїнської актової мови в цілому стереотипних канцелярських зворотів і штампів, часто без потреби вжитих полонізмів, латинізмів та старослов'янізмів, у них досить яскраво відбита жива народна українська мова, відбиті ті мовні процеси, які передували складанню української національної мови»⁵⁶. Досліджувані документи засвідчено не тільки з різних територій України (найбільше Львів), а й з інших територій поза українськими межами: Львів, Київ, Стрятин, Рогатин, Новгородок, Перемишль, Сучава, Хуші, Ясси.

Серед інших джерел ділового стилю, які документують вивчену лексику, назвемо ще такі: «Архів Південно-Західної Росії» (АрхЮЗР)⁵⁷, «Акти, що стосуються історії Західної Росії, зібрані й видані Археографічною комісією» (АЗР), «Архів князів Сангушків» (AS), «Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст.» (ДМВН), «Книга Київського підкоморного суду (1588-1644)» (ККПС), «Берестейська митна книга» 1583 р. (Мит. кн.), «Опис Луцького замку» 1552 р.

⁵⁴ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: список використаних джерел* / Відп. ред. Д. Гринчишин, М. Чікало; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 1994, с. 3-4.

⁵⁵ Ми зафіксували 302 приклади вживання досліджуваних лексем у пам'ятках різних жанрів на матеріалі «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Далі ми вирішили подавати дані у відсотковому співвідношенні. У такому випадку 302 приклади – 100%, ми ж зафіксували, що 169 прикладів належать до пам'яток ділової мови, що становить 56%.

⁵⁶ Худаш М. Л. *Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства)*. Київ, 1961. с. 7.

⁵⁷ Дет. див.: *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. Список використаних джерел*. Львів, 1994. 329 с.

(ОЛЗ), «Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» (АЖМУ). Різноманітними діловими текстами представлено Центральний державний історичний архів у Києві (ЦДІАК) та Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДІАЛ) тощо.

Чисельно досліджувану лексику (47 прикладів – 15,5%) відбивають тексти релігійно-стилю, зокрема *богослужбова і канонічна література*: «Четья» 1489 р. (Чет.), «Пересопницьке Євангеліє» 1556-1561 рр. (ПЄ), «Лєітѣрїарїон Си єсть слѣжебникъ... Арсенїа Желиборскогѡ» 1646 р. (Жел. Сл.), «Требник» Петра Могили 1646 р. (Мог.Тр.), «Евхологіонъ си єсть молитвословъ, или требникъ» Арсенїа Желиборського 1645 р. (Жел. Тр.); *Учительні Євангелія* (УЄ Трос., XVI ст.; УЄ № 29515, I пол. XVII ст.); *проповіді, казання*: «Казаньє... Копистенського» 1625 р. (Коп.Каз.), «Казаньє... Смотриского» 1620 р. (См.Каз.), «Духовні бесіди» 1627 р. (Дух.б.), «Проповіді різні» поч. XVII ст. (Проп. р.), «Омїліа албо казаньє» З. Копистенського 1625 р. (Коп. Ом.) тощо.

Низку назв, пов'язаних з чинами та титулами, документують джерела художньо-публіцистичного стилю українського письменства XVI – початку XVII ст. – полемічні твори (44 приклади – 14,5%). Це тексти **І. Вишенського** (Виш.Кн., 1588-1600; Виш. Зач., 1608-1609; ы. Кр. отв., 1600-1601), **З. Копистенського** (Коп.Пал., 1621), **К. Острозького** (Кл.Остр., 1599), **Ф. Христофора** (Апокр., 1598-1599; Ант., 1599), **І. Потія** (Л.Пот., 1598), **В. Суразького** (Сур., 1586) та ін. З-поміж жанрів полемічних пам'яток виділено «трактат, послання, лист, у яких письменники полемісти за допомогою риторичних прийомів намагалися переконати опонентів у правоті своєї спільноти»⁵⁸. Цінність полемічних джерел полягає насамперед в тому, що вони засвідчують «взаємопроникнення церковнослов'янської та української мовних систем»⁵⁹.

⁵⁸ Ткачук Р.Ф. *Полемічна традиція унійних письменників кінця XVI – першої половини XVII ст.: доба і постаті, текст і протекст, риторика і поетика*: автореф. дис. ... д.філол.наук: 10.01.01, Київ, 2019, с. 1.

⁵⁹ Гнатюк Л.П. *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*, Київ, 2010, с. 83.

Цінність «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» полягає й у тому, що до його джерельної бази «уперше залучено пам'ятки художнього стилю, які створюють можливість проникнути в епоху бароко через реалії, конкретні факти, персоналії, ідеї, систему образів тощо»⁶⁰. Досліджувану лексику репрезентують такі пам'ятки художнього стилю (24 приклади – 8%): поетичні твори Памви Беринди 1616 р. (Бер.В.), Касіяна Саковича 1622 р. (Сак. В.); уривки пасійної містерії «Слово о збґреню пекла» I пол. XVII ст. (Сл. О зб.); «Розмышляне ѡ мѣцѣ хѣ сп̄сителя н̄шго... Инока Іоаникіа Волковича» 1631 р. (Волк.); «Євхарістиріон, албо вдачність... Петру Могилѣ... одь чпудеовъ гимназіум...» 1632 р. (Євх.); «Ламентъ о пригодѣ нещасной, о зелживости и мо(р)дерствѣ мещан остро(з)ки(х)» 1636 р. (Лям. о приг.); геральдичний вірш «На старожитный и преславный гербъ и(х) Мл(с)тей Панѡвъ Могилѡвъ» 1646 р. (На г. Мог.); «Пісня про Потоцького» 1648 (П.про Пот.) та ін.

Досліджувані назви функціонують і в хронікально-літописній літературі староукраїнської доби (14 прикладів – 4,6%): «Острозький літопис» 1509-1633 рр. (Остр.літ.), «Київський літопис» поч. XVII ст. (КЛ), «Львівський літопис» серед. XVII ст. (ЛЛ), «Хронограф» серед. XVII ст. (Хрон.).

Спорадично назви чинів і титулів репрезентують лексикографічні праці XVII ст. (4 приклади – 1,3%), зокрема: «Лексикон словенороський» П. Беринди 1627 р. та «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського 1650 р.

Отже, українська мова XVI – першої половини XVII ст., мала розгалужену лексичну систему, до складу якої входила значна частина назв чинів і титулів. У межах тематичної групи «назви чинів і титулів» виокремлено дев'ять лексичних підгруп, до складу яких входить неоднорідні з етимологічного погляду лексеми (церковнослов'янізми, грецизми, полонізми, латинізми тощо). В історичному словнику досліджувані назви представлено найчастіше повнозначними частинами: іменниками, прикметниками, дієсловами. Найчастотніше назви чинів

⁶⁰ Войтів Г., Кровицька О. *Геральдична поезія XVI–XVII століть як джерело історичного словника*, [в:] Писемні пам'ятки: від картотеки до словника, ред. Г. Дидик-Меуш, Львів, 2013, с. 189.

і титулів задокументовано в текстах офіційно-ділового, релігійного стилів та в полемічній літературі.

РОЗДІЛ II

ЛЕКСИКА НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ЧИНІВ І ТИТУЛІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.

2.1 Лексика на позначення чинів і титулів духовних осіб

Архимандрить, архимандріть, архимандрыть, архіандріть, архимандърить, архиманъдрить, аръхимандрить. Лексему *архимандрить* запозичено з гр. *ἀρχιμανδρίτης*. На позначення '(титул ігумена монастиря) архіандрит' у різностильових українських текстах XVI–XVII ст. зафіксовано ряд графічних варіантів: *архимандрить, архимандріть, архимандрыть, архіандріть, архимандърить, архиманъдрить, аръхимандрить*. Досліджувані форми здебільшого фіксують пам'ятки ділової мови, а також твори конфесійної та полемічної літератури; напр.: Подóбне и нáшь Єліссѣй Архімáндріть бѣль Кóннымъ Рѣцере(м) (Київ, 1625 Коп. Каз. 28)⁶¹.

У сучасній українській мові лексема *архимандрить* зберегла свою давню семантику та функціонує у двох варіантах: *архимандрит* та *архіандрит*. Перший варіант зафіксовано у словнику Грінченка⁶², а другий у СУМ з семантикою 'у православ'ї – вище духовне звання монахів; титул ігумена монастиря; // Особа, що має цей титул'⁶³. Окрім того, корпус ГРАК подає понад 2500 прикладів вживання цієї лексеми у варіанті *архіандрит*; напр.: *В перші роки на посаді архіандрита Києво-Печерської лаври, він, як і його попередники, дбав насамперед про благоустрій обителі* (О. Богомолець «Феномен української домашньої ікони», 2018).

У сучасній українській церковно-обрядовій термінології нормативним вважають варіант *архимандрит*⁶⁴. Укладачі «Термінологічно-правописного поради́ника для богословів» теж рекомендують уживати форму *архимандрит*⁶⁵.

⁶¹ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 1, с. 134-135.

⁶² Грінченко Б. Словарь української мови, т. 1, с. 10.

⁶³ Словник української мови, т. 1, с. 270.

⁶⁴ Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології. / відп. ред. В.В. Німчук. Львів: "Свічадо", 2001, с. 25.

⁶⁵ Термінологічно-правописний поради́ник для богословів та редакторів богословських текстів. Для видань Українського Католицького Університету. Львів: Інститут богословської термінології та перекладів УКУ, 2005, с. 66-67.

Батко. Успадкованою із праслов'янської мови є лексема *батко*; псл. **bata, batja*, яке можна зіставити з дінд. *pita* «батько», лат. *pater*, гр. *πατήρ* «тс.»; вважається, що дана лексема була утворена шляхом фонетичного спрощення псл. **bratrъ* «брат», а її значення «батько» розвинулось уже після спрощення. Також є припущення щодо запозичення з іранських мов, про субстратне балканське походження та про запозичення з тюркських мов, проте вони є недостатньо обґрунтовані⁶⁶.

У СУМ¹⁶⁻¹⁷ задокументовано три значення лексеми *батко*, основним з яких є «(чоловік стосовно до своїх дітей) батько», а також «(титул служителів культу) отець» та «Вл. н.». У досліджуваному джерелі подано одну ілюстрацію, а саме із п'єси «Трагедія руська» невідомого автора, в якій лексему *батко* вжито на позначення титулу служителів культу: *Chodiłá sie do Korolá Sándrá skáržytu On ich welíł bátku Władyce zyednátý* (Раків, поч. XVII ст. *Траг.* фотокоп. 1)⁶⁷.

Лексема *батко* у формі *батько* збереглася в повсякденному вжитку і до нашого часу, проте її вживано у значенні «(чоловік стосовно до своїх дітей) батько»; див. словник Грінченка: 1) «отець» («Єсть у мене батько і рідная мати.» *Мет.* 94.); 2) «як шанобливе звертання до старшого чоловіка»⁶⁸. У СУМ серед шести значень лексеми *батько* не зареєстровано давнього значення «титул служителів культу»⁶⁹. У корпусі ГРАК зафіксовано близько 206 тис. випадків вживання цієї лексеми у варіанті *батько*, здебільшого зі значенням «чоловік стосовно до своїх дітей». Отже, не зважаючи на те, що в сучасній українській мові лексема *батько* розширила свою семантику, вона втратила значення «титулу служителів культу». Натомість на позначення титулу, в сучасній українській мові збережено лексему *отець*, що є синонімом до *батько*. Зокрема у словнику Грінченка фіксуємо одне із значень «отець, титул священника, духовного лиця»⁷⁰. Див. ще в словнику української мови: *отець* «титул

⁶⁶ *Етимологічний словник української мови*, т. 1, с. 152.

⁶⁷ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 2, с. 26.

⁶⁸ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 1, с. 33.

⁶⁹ *Словник української мови*, т. 1, с. 382-383.

⁷⁰ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 3, с. 75.

служителів культу, а також форма звертання до них⁷¹. Корпус ГРАК фіксує використання лексеми *отець* здебільшого в тому ж значенні.

Бурмистрь, бургьмистрь. В «Етимологічному словнику української мови» подано інформацію щодо походження обох варіантів окремо. Лексема *бургьмистрь* запозичена з середньовісньонімецької мови; свн. *bürgermeister*, *burgermeister*, *bürgermeister* «тс.» складається з іменників *burger* (*bürger*) «городянин», що пов'язане з двн. *burgāri*, дангл. *burgware* «тс.», утворених з основ іменників *burg* «місто, укріплення», спорідненого з н. *berg* «гора», укр. *берег*, і двн. *-wari* «житель, мешканець», (ст.) захисник», спорідненого з н. *wehren* «захищати», укр. *ворина* «жердина для загорожі», та *meister* «майстер, вчитель, хазяїн», пов'язаного з лат. *magister* «начальник, керівник, учитель». Окрім того, лексема *бургьмистрь* виводиться також від гол. *burgemeester*. Лексеми *бурмистрь* – це давнє запозичення з польської мови; п. *burmistrz* як і ч. *burmistr*, походить від свн. *burmēster* «начальник городян», що є видозміною давнішого *burge(r)meister*⁷².

СУМ¹⁶⁻¹⁷ фіксує три значення лексеми *бурмистрь*: «(виборний голова міського самоврядування за Магдебурзьким правом) бургомістр», «(особа, яка має вищий духовний чин або займає керівну урядову посаду) заст. достойник» та «Вл. н.». Досліджуване слово із семантикою «(особа, яка має вищий духовний чин або займає керівну урядову посаду) заст. достойник» документують релігійні пам'ятки. Окрім цього, спостерігаємо фонетичну варіантність: *бурмистрь* та *бургьмистрь*: за ты(м) слово(м) Ісовы(м) скочи(л) боу(р)мистрь и(з) сто(л)ца свого, и розыдра(в) вдѣна своє на собѣ и закрича(л) (XVI ст. *УЄ Трост.* 63); гды прійдешь... до боур'мистра чемоу та(м) здалека знімаешь шапку, стоишь боишьса слоухаешь що вийдеть (Устрики, I пол. XVII ст. *УЄ № 29515*, 34 зв.)⁷³.

У словнику Грінченка фіксуємо форму *бурмистер*⁷⁴. До СУМ уведено 3 форми: *бургомістр*, *бурмистер*, *бурмістр*. Цікаво, що семантика цих варіантів

⁷¹ *Словник української мови*: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980. т. 5, с. 804.

⁷² *Етимологічний словник української мови*, т. 1, с. 299, 303.

⁷³ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 3, с. 100-101.

⁷⁴ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 1, с. 113.

дещо відрізняється: значення першої і другої лексеми збігаються, зокрема подано, що вони позначають ‘голову міського самоуправління в деяких країнах Західної Європи’ та ‘голову міської управи в Україні та Росії до ХХ ст.’, тоді як лексема *бурмістр* зберігає в собі друге значення, а також містить ще два інших, а саме: ‘за часів кріпацтва – керуючий поміщицьким маєтком, або староста, призначений поміщиком із селян’; ‘у Польщі – голова виконавчої влади в сільсько-міських гмінах’⁷⁵. Корпус ГРАК фіксує лексему у трьох вище згаданих варіантах і з тією ж семантикою, що у сучасних словниках. Отже, лексема *бурмістрь* до нашого часу не зберегла своєї староукраїнської семантики ‘особа, яка має вищий духовний чин’.

Владыка, владика. Лексему *владыка* запозичено зі старослов’янської мови. Стсл. *владыка* «володар, власник, керівник» походить від основи псл. **vold*-⁷⁶.

В українській мові XVI–XVII ст. лексему *владыка* вживали на позначення ‘(Бога, що має безмежну владу над світом) володар, велитель’, ‘(титулу духовних осіб високого чину) владика’ та ‘(того, хто має владу над ким-, чим-небудь) володаря’. У СУМ^{16–17} на позначення ‘(титулу духовних осіб високого чину) владика’ зафіксовано два графічних варіанти: *владыка* та *владика*, які репрезентують тексти ділової мови та наукової літератури: отец и владыка луцький Кириль (Луцьк, 1505 АрхЮЗР 3/VI, 227). Окрім того, названа лексема була основною у двокомпонентних словосполученнях: *кгрецькій владыка* ‘найвищої офіційної особи греко-католицької церкви’ (у полемічній літературі); *дворный владыка* ‘представник церкви у монашому дворі’ (у діловому стилі); *домоу владыка* ‘глава сім’ї, господар’ (у релігійній літературі)⁷⁷.

Словник Грінченка реєструє варіант *владика*⁷⁸. Укладачі СУМ подали три значення лексеми *владика*, одним з яких є ‘архієрей, митрополит’⁷⁹. Із цим значенням лексему зафіксовано у ГРАК: *Після молитви, Владика благословив*

⁷⁵ Словник української мови, т. 1, с. 685–686, 690.

⁷⁶ Етимологічний словник української мови, т. 1, с. 409.

⁷⁷ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 4, с. 91.

⁷⁸ Грінченко Б. Словарь української мови, т. 1, с. 244.

⁷⁹ Словник української мови, т. 3, с. 179.

прочан у дорогу, окроплюючи їх свяченою водою (Інтернет-газета «Фіртка», 2018); *Слуги луцького владика Кирила Терлецького скаржаться на острозького урядника* (Н. Яковенко «Паралельний світ», 2002).

У сучасних спеціальних лексиконах натрапляємо на форму *владико*, яка позначає титулування архиєреїв усіх санів⁸⁰.

Господи́нь. Лексему *господи́нь* утворену суфіксальним способом від *господь*; псл. **gospodь* найімовірніше, споріднене з лат. *hospes* «гостинний друг, господар; гість, чужинець» і походить від іє. *ghosti-pot-s*, у якому першим компонентом є *ghostis* «гість», що втратило *-ti-* всередині слова, як це часто буває в словах типу титулів; другим компонентом є іє. **pot(i)s* «пан, володар», що часто виступає в функції другого компонента складних слів. Першим значенням мало бути «пан гостей», що пов'язувалось з давнім звичаєм, коли гості користувались опікою господаря дому⁸¹. Зауважмо, що слова чоловічого роду із суфіксом **-и́нь** належать до давніх слов'янських утворень; за походженням цей суфікс є індоєвропейським, який «первісно брав участь у деривації назв людей за їх територіальною, етнічною та соціальною ознаками»⁸².

Укладачі СУМ^{16–17} подають два значення лексеми: «господар, хазяїн, пан» (яке ще має підзначення «(ввічлива форма звертання) пан») та «(титул вищих світських і духовних достойників) пан». Подані до другого значення ілюстрації здебільшого належать до ділової мови: А при томъ были господи́нь нашъ отец и владыка луцький Кириль, ... а панъ Петрушко Мушатичъ (Луцьк, 1505 *АрхЮЗР* 8/IV, 277). Зафіксовано також випадки вживання лексеми у текстах художньої та полемічної літератури⁸³.

В сучасній українській мові збережено словоформу *господин*. Ми не спостерегли її фіксацію у жодному досліджуваному словнику, проте в корпусі ГРАК все ж зазначено деякі випадки вживання цієї лексеми. Зважаючи на контекст, лексему *господин* здебільшого вжито у першому значенні «господар,

⁸⁰ Пуряєва Н. *Словник церковно-обрядової термінології*. / відп. ред. В.В. Німчук. Львів: «Свічадо», 2001, с. 38.

⁸¹ *Етимологічний словник української мови*, т. 1, с. 574-575.

⁸² Дет. див.: Кровицька О. *Назви осіб в українській мовній традиції XVI-XVIII ст. Семантика і словотвір*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002, с. 90

⁸³ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 7, с. 52.

хазяїн, пан'. Спорадично це слово вживано у значенні '(титул вищих світських і духовних достойників) пан': *За сурдівським столом на найпочеснішому місці сидів «превелебний в Богу його милость господин отець» Лазар Бузкевич, ігумен полтавського монастиря* (О. Левицький «Нариси народного життя в Україні у другій половині XVII ст.», 2018).

Достоиниць. Походження лексеми *достоиниць* пов'язане з псл. *dostojati*, *dostati* «вистачати, бути достатнім» з дальшим розвитком значень «бути відповідальним, придатним, гідним». Відповідно *достоиниць* – особа, яка за щось відповідає, має визначну посаду, звання⁸⁴.

У староукраїнській мові це слово було однозначним. Тексти релігійної літератури лексему *достоиниць* документують із значенням '(особа, що має вищий духовний чин) достойник': *нинє достоиничє. и дрѹже б̄жи. госпудє(н) кр(с)тителю молимъ ти са грѣшнии раби* (1489, *Чет.* 38)⁸⁵.

В сучасній українській мові форма *достойник* відома зі семантикою 'особа, яка має вищий духовний, військовий чин, або обіймає керівну посаду'⁸⁶. Окрім того, корпус ГРАК засвідчує розширення семантики лексеми *достойник* і фіксує її як багатозначну, що вживалася на позначення 'духовного чину' та 'військового чину, керівної посади': *Чимало церковних достойників шляхетського походження мали серед повсталих своїх родичів, які обіймали поважні посади у Війську Запорозькому* (Ю. Терещенко «Чи розчинилася волинська шляхта?», 2016); *Він із захопленням споглядав українських військових, цивільних достойників і закордонних дипломатів* (Л. Підгірна «Під чужим прапором», 2019).

Екклісархъ, екклісиархъ. Лексема *екклісархъ* походить з грецького *ἐκκλησιαρχής*⁸⁷.

У полемічних творах і в ділових текстах XVII ст. із семантикою '(глава християнської Церкви, його найвищий титул) патріарх' функціонували два

⁸⁴ Етимологічний словник української мови, т. 2, с. 115.

⁸⁵ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 8, с. 167.

⁸⁶ Словник української мови, т. 4, с. 429.

⁸⁷ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, с. 12.

фонетичних варіанти: *еклїсархъ* та *екклицїархъ*; напр.: Иґ҃менъ... / повинє(н) б҃де(т) и братїи подобныхъ собѣ ховати. То є(ст) Дѣховникан, Казнодѣю, Сщє(н)ника бл҃гоговѣ(н)ного,... Єкклицїа(р)ха, Иконома, Полатного» (Луцьк, 1624 ПВКРДА I-1,60-61); кгда на столицу патріаршую висоце учоный... мужь церкве великій еклїсархъ Мануиль,... былъ поднесень, султанъ Махометь,... везваного до себе просиль, абы ему вѣры христіанской символонъ выкладомъ обьясиль (Київ, 1621 Коп.Пал. 471)⁸⁸.

У корпусі ГРАК зафіксовано декілька ілюстрацій (всього 4 із одного джерела) вживання словоформи *еклезїарх*: *Як моцями, так і тканиною, при кафедрі опікувався ризничий, рідше – еклезіарх* (В. Ткачук «Українські православні антїмінси XVII–XVIII ст.: система функціонування та смислове навантаження», 2018). У сучасній лексичній системі української мови слово *еклезїарх* не знайшло поширення (у реєстрі СУМ немає). Від нього також не зафіксовано ні семантичних, ні словотвірних похідних. Як спеціальний термін на позначення посади в монастирі, лексему *еклезїарх* вживають у сучасній релігійній сфері: *Еклезїарх я в монастирі. Людина, якій підвладна казна монастирська. Людина, яка відає, що в ризниці, що у вівтарях. Еклезїарх – посада така*⁸⁹.

Кирь, кир, кирь. Лексема *кирь* є запозиченням з грецької мови. Гр. *κύρος* походить від дперс. *kuruš* «Кір», що відповідає дінд. *kuruš* (чоловіче ім'я), і виводиться з іран. **kir* «народжуватись».⁹⁰

У СУМ^{16–17} лексему *кирь* потрактовано як '(титул особи вищого священницького сану православного віросповідання) кир'. Зафіксовано випадки вживання трьох варіантів: *кирь*, *кир* та *кирь*, здебільшого у пам'ятках ділової мови. Спорадично лексему *кирь* репрезентують пам'ятки художньої та літописної літератури: *яко да утврьдим и оукрѣпимъ тотъ свѣтыи вишеписаннїи нашъ монастирь... где єсть ѿґ҃менъ, молебникъ нашъ, киръ попъ пахомїє* (Сучава,

⁸⁸ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 9, с. 38.

⁸⁹ Грабар С. *Лаврські історії* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://oksamyt.org/251220142/>

⁹⁰ *Етимологічний словник української мови*, т. 2, с. 435.

1503 *Cost. S.* 260)⁹¹. Усі зафіксовані контексти в історичному словнику засвідчують, що грецизм *кирь* у староукраїнській мові вживали як особливу пошанну форму для називання різних ступенів священства (патріарха, єпископа, священника тощо), яка відповідає світській формі «пан».

Корпус ГРАК містить близько 800 випадків її вживання у формі *кир*: *Хресну Дорогу очолить Архієпископ і Митрополит Івано-Франківський Кир Володимир Війтишин, спільно з духовенством Архієпархії та мирянами* (Інтернет-газета «Фіртка», 2018). Зважаючи на контекст речення, можемо виснувати, що лексема зберегла свою семантику ‘титулу особи вищого священницького сану’. На позначення церковного титулу, слово *кир* активно вживають в сучасній греко-католицькій церковній термінології: *У літургійних книгах УГКЦ знаходимо поминання «блаженнішого верховного Архієпископа і Митрополита нашого Кир ім'я», «преосвященнішого Архієпископа і Митрополита нашого Кир ім'я», «боголюбивого Єпископа нашого Кир ім'я» без уточнення їх місцевого титулу*⁹².

Отже, досліджувана лексема зберегла своє звучання в сучасній українській мові у варіанті *кир*, а також зберегла первинну семантику.

Клирикъ, клирыкъ, клиркъ, клирікъ, клерикъ. Слово *клірик* – це суфіксальний дериват від *клір*, який в давньоруську мову запозичено з грецької через церковнослов'янське посередництво. Окрім того, пізніше вторинно в українську мову (звукові форми з *є*) запозичено через посередництво латинської *і* (лат. *clērus*) і західнослов'янських⁹³.

Українські писемні пам'ятки XVI–XVII ст. (здебільшого полемічної літератури, рідше – тексти ділової мови та релігійного стилю) із семантикою ‘(духовна особа нижчого чину) клірик, причетник’ фіксують декілька фонетичних та графічних варіантів: *клирикъ, клирыкъ, клиркъ, клирікъ, клерикъ*;

⁹¹ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 14, с. 102.

⁹² Андрійовський Р. Церковні титули, або коли ієрархи УГКЦ з просто «наших» стануть справді «ієрархами місця» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/rizne/878-ecclesiastical-titles.html>

⁹³ Етимологічний словник української мови, т. 2, с. 462.

напр.: ма́сть ц̄рковъ т̄ю пова́г҃ не ты́лко прѡ́стыхъ люде́й и Клі́риковъ, але еп(с)копw(в) (Львів, 1646 *Зобр.* 34 зв.)⁹⁴.

У сучасній українській літературній мові функціонує форма *клерик* ‘член кліру; церковнослужитель’⁹⁵. Див. ще інші джерела: *У найширшому сенсі під кліриками мається на увазі духовенство. Відповідно до правил, що діють в церкві, вони присвячені на служіння в ній. У вузькому сенсі клерик - це будь-який духовна особа церкви. Тобто ті, хто безпосередньо здійснює богослужіння*⁹⁶.

Спеціальні термінологічні словники фіксують варіант *клирик* ‘особа, що належить до клиру’⁹⁷. Богослови нормативною формою теж пропонують варіант *клирик*⁹⁸.

Названу лексему фіксує корпус ГРАК: *Величезний тиск чиниться на архієреїв і кліриків УПЦ (МП), які планують взяти участь в об'єднавчому Соборі (Р. Павленко «Віри і міцності у переддень Собору», 2018).*

Кунторь. Етимологи лексему *кунторь* виводять із свн. *kommendur(e)*⁹⁹.

Староукраїнську лексему *кунторь* ‘(чин у тевтонському ордені) кунтор’ засвідчено в писемній мові від II половини XVI ст., зокрема її докоментує пам’ятка ділового стилю: *нинє вже вамъ ѡзнаймѡемъ, иж за... несправедливое посеганє панства нашого... ѡт мистра и кѡнторовъ Ифлантскихъ ѡмислили єсмо... тоє неправды над нами помѡстити»* (Вільна, 1557 AS VI, 22).¹⁰⁰

Корпус ГРАК фіксує вживання даної лексеми у варіанті *комтур* із дослідженою семантикою: *Так, на початку 1397 р. динабурзький комтур повідомляв магістра Тевтонського (Инфлянтського) Ордену, що Токтамиш воює з Тимуром (Б. Черкас «Західні володіння Золотої Орди в 1380–1399 рр. (політичний аспект)», 2013).*

⁹⁴ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 14, с. 121.

⁹⁵ Словник української мови, Т. 7, с. 154.

⁹⁶ *Хто такий клерик і що входить в його обов'язки* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.cultureoenvre.com/10606120-who-is-a-cleric-and-what-are-his-duties>

⁹⁷ Пуряєва Н. *Словник церковно-обрядової термінології*. / відп. ред. В.В. Німчук. Львів: «Свічадо», 2001, с. 65.

⁹⁸ *Термінологічно-правописний поради́ник для богословів та редакторів богословських текстів*. Для видань Українського Католицького Університету. Львів: Інститут богословської термінології та перекладів УКУ, 2005, с. 66-67.

⁹⁹ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, с. 418.

¹⁰⁰ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 15, с. 181.

Отже, у цьому підрозділі ми розглянули десять лексем на позначення чинів і титулів духовних осіб. Етимологія цих лексем є різноманітною: найбільше запозичень із грецької (*архимандритъ, епископъ, киръ*) мови, рідше – церковнослов'янської, німецької тощо. Осібні із досліджуваних термінів мають варіантне вживання в сучасній українській літературній мові та церковній практиці.

2.2 Лексика на позначення чинів і титулів урядових осіб

Баша. Лексема *баша* – запозичення з турецької мови, утворилась внаслідок поєднання двох подібних турецьких слів *paşa* «високий урядовець; генерал» (від перс. *bāšā, bādšāh* «губернатор», пор. *pādšāh* «монарх») та *baş* «начальник, голова» (спільнотюркського походження)¹⁰¹.

У СУМ^{16–17} лексему *баша* зафіксовано зі значенням «(у давній Туреччині та інших мусульманських країнах титул високого урядовця) баша». Відзначимо, що найбільше зафіксованих випадків вживання належать до пам'яток полемічної літератури, до прикладу: *башѡмъ клáмнымъ*, и цéсарови пышномъ роўки намáзъють (Острог, 1598-1599 *Апокр.* 167 зв.). Окрім того, зафіксовано ілюстрації із цим словом у пам'ятках художньої літератури та ділової мови¹⁰².

Староукраїнське значення лексема *баша* зберегла в українській народній мові¹⁰³. До реєстру СУМ також увійшло слово *баша* «у давній Туреччині та Єгипті – титул найвищих урядовців, вельмож та генералів»¹⁰⁴. Окрім того, зафіксовано також інший варіант *паша*¹⁰⁵. Корпус ГРАК подає поодинокі випадки вживання даної лексеми у двох варіантах: *Баша привітав короля, що саме відпочивав у фаєтоні* (В. Чемерис «Трагедія гетьмана Мазепи», 2014); *Взагалі, враження було таке, ніби потрапив до табакерки турецького паші* (І. Роздобудько «Гудзик», 2005).

¹⁰¹ Етимологічний словник української мови, т. 1, с. 155.

¹⁰² Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 2, с. 31-32.

¹⁰³ Грінченко Б. Словарь української мови, т. 1, с. 34.

¹⁰⁴ Словник української мови, т. 1, с. 387.

¹⁰⁵ Словник української мови: в 11 томах, т. 6, ст. 104.

Воєвода. Лексема *воєвода* походить з праслов'янського *vojevoda*, що в свою чергу утворене з основ іменника *voj-(inъ)* «воїн» і дієслова *voditi* «водити». ¹⁰⁶

Укладачі СУМ¹⁶⁻¹⁷ виділили п'ять значень та декілька підзначень цієї лексеми. Одним із основних значень є '(титул правителів Молдавського князівства та їх синів) воєвода'. З цією семантикою у словнику подано випадки вживання лексеми в єдиному варіанті *воєвода*, здебільшого у пам'ятках ділової мови: *стефан воєвода, господарь земли молдавской* (Сучава, 1503 Cost. S. 259). Також цю лексему документують Київський літопис та пам'ятки художньої літератури. ¹⁰⁷

В сучасній українській мові лексема *воєвода* залишилась в активному вжитку та зберегла свій варіант написання, проте втратила свою семантику '(титул правителів Молдавського князівства та їх синів) воєвода'. У словнику Грінченка спостережено відповідник аналізованої лексеми – 'воевода' ¹⁰⁸. У СУМ лексема *воєвода* – багатозначна. Однак, жодне з цих значень не пов'язане з семантикою титулу Молдавського князя ¹⁰⁹. З досліджуваною семантикою лексему *воєвода* фіксує корпус ГРАК: *під дію цієї присяги підпадав не лише тогочасний і майбутній «воєвода молдавський», але також «народ і земля країни* (Т. Чухліб «Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр.», 2009); *Вже після того, коли Петро, воєвода молдавський, з незліченою турецькою силою на Підкову рушив* (Є. Луняк «Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях», 2012). Можемо виснувати, що в сучасній українській мові лексема *воєвода* зберегла свій варіант та досліджувану семантику.

Господарь, господарь, господарь, осподарь. Етимологічно *господарь* – суфіксальний дериват від *господь* (псл. **gospodъ*) ¹¹⁰. Відзначмо, що у досліджуваному слові суфікс **-арь** «являє собою запозичення, що проникло

¹⁰⁶ Етимологічний словник української мови, т. 1, с. 502.

¹⁰⁷ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 4, с. 157-159.

¹⁰⁸ Грінченко Б. Словарь української мови, т. 1, с. 248.

¹⁰⁹ Словник української мови, т. 3, с. 246.

¹¹⁰ Етимологічний словник української мови, т. 1, с. 574-575.

разом із запозиченими основами до мови найдавніших слов'ян, мабуть, через посередництво германських мов із латинської (лат. *-arius*) ще в спільнослов'янську епоху»¹¹¹.

У СУМ¹⁶⁻¹⁷ зазначено, що лексема *господарь* має чотири значення, одним з яких є '(титул верховних правителів, вищих духовних осіб) правитель, володар, господар'. До цього значення зафіксовано приклади вживання лексеми у чотирьох варіантах: *господарь*, *господарь*, *господарь*, *осподарь*, здебільшого у пам'ятках ділової мови, зрідка у пам'ятках літописної та полемічної літератури; напр.: Приказанемъ г<о>с<по>д<а>ра нашего короля его м<и>л<о>сти полского и великого кн<а>за Александра литвского (Кошир, 1502 AS I, 147).¹¹²

Спорадично у діловому тексті із суфіксом *-чикь*, який утворився «шляхом поєднання прикметникового *-ск* (*-ьск*) з іменниковим суфіксом *-ик* у результаті словотвірного перерозкладу»¹¹³, зафіксовано дериват *господарчикь* '(титул верховного правителя) володар, господар': Петрашко(ви) го(с)пода(р)чико(ви) воло(с)комѣ... апосто(л) третръ (!) дрѣкѣ старо(г) ива(н) мо(с)китина (!), продалемъ за зло(т) 22 (Львів, 1626 ЛСБ 1049, 6 зв.)¹¹⁴.

В сучасній українській мові збережено лише лексему *господар*. У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка спостерігаємо варіант *господарь* з двома значеннями, другим з яких є 'титул князів Молдавії і Валахії'¹¹⁵. Цікаво, що у СУМ¹⁶⁻¹⁷ подано більш загальне значення лексеми, тоді як у словнику Грінченка інформацію про титул більш конкретизовано. У СУМ подано дану лексему з чотирма значеннями, проте жодне з них не стосується титулу¹¹⁶. Щодо корпусу ГРАК, то в ньому зафіксовано близько 42 тис. випадків вживання даної лексеми, проте здебільшого у значенні 'хазяїн, власник'. Окрім цього, ми спостерегли випадки вживання слова *господар* зі зазначеною у словнику

¹¹¹ Кровицька О. *Назви осіб в українській мовній традиції XVI-XVIII ст. Семантика і словотвір*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. с. 73.

¹¹² *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 7, с. 51-52.

¹¹³ Дет. див.: Кровицька О. *Назви осіб в українській мовній традиції XVI-XVIII ст. Семантика і словотвір*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. с. 129.

¹¹⁴ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 7, с. 51.

¹¹⁵ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 1, с. 317.

¹¹⁶ *Словник української мови*, т. 3, с. 729.

Грінченка семантикою: *Лаврською друкарнею на честь шлюбу кальвініста Януша Радзивила з православною — дочкою молдавського господаря Василя Лупу Марією* (Н. Яковенко «Паралельний світ», 2002).

Господство, господьство. Етимологічно лексема *господство* – це похідне суфіксальне утворення від слова *господь* (псл. **gospodь*)¹¹⁷. Суфікс *-ство* праслов'янський за походженням; псл. *-ьstvo*, виформувався в результаті контамінації індоєвропейського іменникового суфікса **-tvo** та ад'єктивного суфікса **-ьsko**¹¹⁸.

У XVI–XVII ст. лексема *господство* та її варіант *господьство* позначала: 'панування, владу', '(один із чинів ангельської ієрархії) ангела Господнього', а також '(титул молдавських воєвод) величність'. Нас цікавить саме друге і третє значення. До семантики '(один із чинів ангельської ієрархії) ангела Господнього' у словнику зафіксовано два приклади її вживання у пам'ятках полемічної та художньої літератури: Радѣйтеся Ангѣлѣмъ, речѣннїи Гѣспѣ(д)ства, Вы таковѣгѣ Имени Пѣнсакагѣ гѣ(д)ны» (Чернігів, 1646 Перло 40 зв.). Зазначмо, що у досліджуваній час функціонували різні варіанти написання лексеми, а саме *господство* та *господьство*. Значення '(титул молдавських воєвод) величність' аналізованої лексеми простежено в ділових текстах XVI ст.: а на то є(сшт) вѣра нашего г(сд)ва вышѣписанного, мы стефана воєводи (Бадевці, 1503 *Cost.S.* 256)¹¹⁹.

Форму *господство* фіксуємо в корпусі ГРАК. Всі подані приклади здебільшого стосуються другого та першого значень, засвідчених у СУМ^{16–17}. Наведемо приклад вживання цієї лексеми у значенні '(один із чинів ангельської ієрархії) ангела Господнього': *У Церкві прийнято ділити ангелів на три чини, по три хори кожен: серафими, херувими і престоли; ангели господства, власті і сили; начала, архангели і ангели* (Інтернет-газета «Високий замок», 2006).

¹¹⁷ Етимологічний словник української мови, т. 1, с. 574-575.

¹¹⁸ Дет. див.: *Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)* / П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стівбур. Запоріжжя-Кривий Ріг: ТОВ «ЛІПС» ЛТД, 2010, с. 110.

¹¹⁹ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 7, с. 53-54.

Государь, государь. Лексему *государь*, що походить від старослов'янського *господарь*, засвідчують з XIV ст. у значенні 'хазяїн', також вона вказувала на титул великого князя, титул Архієпископа тощо¹²⁰.

У староукраїнській мові лексема *государь* та її варіант *государь* позначали насамперед '(титул верховних правителів, вищих духовних осіб) правитель, володар'. Також аналізоване слово позначало '(ввічливу форму звертання) володар, правитель'. Ілюстрації до слова *государь* (*государь*) в історичному словнику подано тільки з пам'яток ділової мови: Найяснїйшого великого государя... короля Полского и великого князя Литовского и иных многихъ государствъ государя..., его королевской милости отъ Адама Соколского... воеводѣ Хотмышского города (Полтава, 1647 АЮЗР III, 98).

В сучасній українській мові лексема *государь* позначає 'главу монархічної держави; монарха'¹²¹. На позначення титулу досліджувану лексему фіксує корпус ГРАК: *Московський князь Іван III прийняв титул «государя всієї Русі* (В. Мирончук, Г. Ігошкін «Історія України», 2002).

Кграндукъ. Французьким запозиченням в староукраїнській мові є лексема *кграндукъ* (франц. *grand duc*)¹²².

«Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.» слово *кграндукъ* трактує як '(особа, котра володіє князівським титулом) князь'. У досліджуваній період аналізоване слово зафіксовано одноразово в діловому тексті: Рудольфъ цѣсарь... султана Иахию послалъ до кграндука, то єсть до кнежате θролентийского (1624 МИВР 164)¹²³.

Лексема *кграндукъ* є складним утворенням внаслідок сполучення слів *гранд* і *дюк*. В сучасній українській мові засвідчуємо вживання лексеми *дюк*. Зокрема її фіксує СУМ із семантикою 'герцог'¹²⁴, а також корпус ГРАК у цьому ж значенні: *Ще одним героєм Ізмаїла став Арман Емманюель дю Плессі, дюк де*

¹²⁰ Огієнко І. *Етимологічно-семантичний словник української мови*: у 4 т. / За ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег, 1979. т. 1, с. 298.

¹²¹ *Словник української мови*, т. 3, с. 740.

¹²² *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 7, с. 141.

¹²³ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 7, с. 141.

¹²⁴ *Словник української мови*, т. 4, с. 536.

Рішельє (1766 -1822) (Є. Луняк «Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях», 2012).

Дѣдич. Із праслов'янським суфіксом **-ичь**, «що брав участь насамперед при творенні патронімічних назв осіб, які формально мали зв'язок з присвійними прикметниками»¹²⁵, у староукраїнській мові функціонувала лексема *дѣдич* (із псл. *dědъ* «батько матері або батька; стара людина», яке виникло в дитячій мові внаслідок редуплікації приголосного *d* з голосним)¹²⁶.

Укладачі СУМ^{16–17} подають п'ять значень аналізованого слова, одним з яких є '(титул володарів) господар, пан', яке реалізується частіше у текстах ділового стилю, рідше – в художній літературі: шлехётно *Ѣроженый Андрѣй Желиборскій, сынъ власный сла(в)ной короны Полскои, дѣдичъ землѣ рѣскои, обывате(л) повѣтѣ Галицкогo... престависа* (Львів, 1615 *Лям.Жел.* 1)¹²⁷.

Сучасні словники української мови не засвідчують досліджуваної лексеми у значенні '(титул володарів) господар, пан'. В українській народнорозмовній мові словоформа *дідич* виражала поняття 'поміщик, власник'¹²⁸. Ту ж саму семантику фіксує нормативний словник сучасної української літературної мови¹²⁹. У корпусі ГРАК ми спостерегли понад 1 тис. випадків вживання лексеми *дідич*, здебільшого у значенні 'те саме, що поміщик; великий землевласник'.

Єнераль. У СУМ^{16–17} зазначено, що дана лексема походить від стп. *jenerat*¹³⁰. У сучасній українській мові варіант *єнераль* не зберігся, натомість існує варіант *генерал*. Етимологічний словник української мови засвідчує, що лексемі *генерал* запозичено з німецької. Нім. *generál* походить від фр. *général*, військове значення якого виникло в результаті скорочення атрибутивного сполучення *capitaine général* «загальний (старший) капітан». Фр. *général*

¹²⁵ Кривицька О. *Назви осіб в українській мовній традиції XVI-XVIII ст. Семантика і словотвір*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002, с. 99.

¹²⁶ *Етимологічний словник української мови*, т. 2, с. 86.

¹²⁷ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 9, с. 3.

¹²⁸ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 1, с. 388.

¹²⁹ *Словник української мови*, т. 4, с. 261.

¹³⁰ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 9, с. 94.

«загальний» походить як запозичення від лат. *generālis* «належний родові, спільний, загальний», утвореного від *genus* (*generis*) «рід»¹³¹.

Укладачі СУМ¹⁶⁻¹⁷ у текстах ділового стилю першої половини XVII ст. виявили два значення найменування *єнераль*: ‘головний судовий слідчий окремої судово-адміністративної одиниці’ та ‘титул деяких старост і воєвод’; напр.: Па(н) Даниєль... для в̄писан̄ья... пода̄ль Ѹнивер̄саль ω(д)... П̄на Адама з Бр̄ѡсилава Киселя Воєводи и // Є̄нерала Зем̄ь Києв̄ськихъ» (Житомир, 1650 *ПВКРДА* II-3, 74-75)¹³².

До реєстру «Словаря української мови» за ред. Б. Грінченка внесено два варіанти: *єнерал*¹³³ та *генерал*¹³⁴. СУМ подає один варіант – *генерал* як багатозначне: ‘військове звання, або чин вищого командного складу армії, а також особа з цим званням’ та ‘вища посадова особа деяких чернечих орденів’. Окрім цього, у сучасній українській літературній мові лексема *генерал* входить до структури термінологічних словосполучень: *генерал-адмірал*, *генерал-аншеф*, *генерал-капітан*, *генерал-лейтенант* тощо, які позначають військові звання¹³⁵. Попри те, що до корпусу ГРАК зараховано понад 26 тис. випадків вживання лексеми *генерал*, яку здебільшого вжито із семантикою ‘військове звання, або чин вищого командного складу армії, а також особа з цим званням’, ми спостерегли декілька випадків вживання аналізованої лексеми на позначення ‘титулу воєводи’: *Київський воєвода*, *великий козацький генерал на ім'я Орлик* (*le Grand General des Cosaques, nommé Orlik*) *та син хана проникли до Польщі* (Є.Луняк «Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. Хрестоматія», 2013).

Князь, князь. Лексему *князь* (псл. *kъnędzъ* < **kъnęgь*) запозичено з прагерманської мови. Пгерм. *kuningaz* «король» утворене від *kuni* «рід», що

¹³¹ Етимологічний словник української мови, т. 1, с. 494.

¹³² Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 9, с. 94.

¹³³ Грінченко Б. Словарь української мови, т. 1, с. 468.

¹³⁴ Грінченко Б. Словарь української мови, т. 1, с. 279.

¹³⁵ Словник української мови, т. 3, с. 516-518.

споріднене з дінд. *jánati* «народжує», гр. *γένος* «рід», лат. *genus* «тс.», псл. *zety*, укр. *зять*¹³⁶.

У XVI–XVII ст. лексема *князь* та її графічний варіант *кназь* реалізували п'ять значень, два з яких позначають «(особу княжого роду та її титул) князь» та «(титул католицьких єпископів) князь», які репрезентують писемні тексти ділової мови: небо(ж)чикъ кня(з) бѣремьски(и)... бы(л) з брата // теперешны(х) поводо(в) рожного спложоны(и) сынове(ц) их» (Кременець, 1611 *ЛНБ* 5, III 4053, 26-26 зв.); При том был князь Ян, бискуп Виленский, князь Павел, бискуп Луцкий (Вільна, 1522 *AS* III, 240)¹³⁷.

Своє спеціальне значення «(особа княжого роду та її титул) князь» лексема *князь* зберегла в українській народній мові поч. ХХ ст.¹³⁸. В сучасній українській літературній мові найменування *князь* є багатозначним: «голова монархічної держави або окремого політичного утворення в складі такої держави», «у деяких країнах – спадковий або дарований царем (королем) титул, а також його носій» та «наречений, молодий»¹³⁹. Староукраїнське значення «(титул католицьких єпископів) князь» досліджуваного слова нині не збереглося. У корпусі ГРАК зафіксовано близько 50 тис. випадків вживання лексеми *князь*. Наведемо приклад її вживання у значенні титулу правителя: *За правління Миколи I П. Х. Вітгенштейн отримав чин генерал-фельдмаршала й титул світлішого князя* (Є.Луняк «Ніжинці у Франції», 2010).

Княгиня, княгиня, кнагиня, кнагини, кнегиня, кнегини, кнагиня. Лексема *княгиня* (псл. **кѣнегъні*) – це родовий корелят до слова *князь* (псл. **кѣнегъ*)¹⁴⁰.

У СУМ^{16–17} зафіксовано низку фонетичних та графічних варіантів, зокрема *княгиня, княгиня, кнагиня, кнагини, кнегиня, кнегини, кнагиня*, які виражали два значення: «(титул дружини князя) княгиня» та «дружина, жінка,

¹³⁶ Етимологічний словник української мови, т. 2, с. 475.

¹³⁷ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 14, с. 151.

¹³⁸ Грінченко Б. Словарь української мови, т. 2, с. 258.

¹³⁹ Словник української мови, т. 7, с. 186.

¹⁴⁰ Огієнко І. Етимологічно-семантичний словник української мови: у 4 т. / За ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег, 1979. т. 2, с. 233.

супруга'. Поняття '(титул дружини князя) княгиня' реалізують найчастіше ділові тексти, рідше – твори художньої та полемічної літератури: Кóсить вона и Княжа(т), спóль з^ѣ и(х) Княгíнами, Громáди(т) Кашталано(в), і з^ѣ Воєводами (Київ, 1622 *Сак. В.* 50). Окрім того, у словнику зі значенням '(титул дружини великого князя) велика княгиня' зареєстровано двокомпонентне словосполучення *великаа кнегиня (кнагини)*, яке виявлено тільки у пам'ятках ділової мови XVI ст.: за славное памети королевоє єє мл(с)ти навѣ(ш)шое великое кн̄гни боты (!) и за и(н)ши(х) арє(н)даро(в) прє(д)ковъ мои(х) мыто замковое... вездє... выбирано (1561 *ПИ № 23*)¹⁴¹.

Досліджувану лексему збережено до нашого часу в сучасній українській мові. Новоукраїнську форму *княгиня* як багатозначну подає Б. Грінченко¹⁴². У сучасній українській літературній мові лексема *княгиня* не тільки зберегла своє давнє значення, що вказувало на титул дружини князя, а й розширила свою семантичну структуру¹⁴³. Корпус ГРАК фіксує близько 5 тис. випадків вживання лексеми *княгиня*, здебільшого у значенні 'дружини князя', проте ми спостерегли випадки її вживання у значенні 'титулу': *Вона, окрім багатого чоловіка, ще отримала титул княгині Монако* (Інтернет-газета «Високий замок», 2011).

Княжа, кнажа, кнажа, кнаже. Слово *княжа* – похідне від *князь*¹⁴⁴. походження якого ми зазначали вище.

Пам'ятки української мови, зокрема ділового, художнього, релігійного стилів та літописної літератури, документують ряд фонетичних та графічних варіантів *княжа, кнажа, кнажа, кнаже*, які в досліджуваній період реалізували кілька значень, два з яких стосуються титулування, а саме: '(правитель князівства або області з родовим князівським титулом) князь' та '(титул бояр, вельмож) князь'. Напр.: Я, Александеръ Федоровичъ княжа на Чарторыйску, воевода земли Волынской, визнаваю и даю ведати тымъ моимъ тестаментомъ (Чорторийськ, 1569 *АрхЮЗР 7/1, 17*); ѡзна(и)мѣю ва(м) и(ж) кнаже єго мило(ст)

¹⁴¹ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 14, с. 144-145.

¹⁴² Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 2, с. 257.

¹⁴³ *Словник української мови*, т. 7, с. 185.

¹⁴⁴ Етимологію див. вище.

из вбѣма сынами своими прие(з)ди(л) по(д) лво(в) (Львів, 1599 *ЦДІА Лен.* 823, 3, 67, 6)¹⁴⁵.

В сучасній українській мові лексема *княжа* зберегла своє звучання, проте втратила досліджувану семантику. Зокрема, словник Грінченка подає два варіанти написання *княжа* та *князя* зі семантикою ‘молодий князь; син князя’¹⁴⁶. СУМ фіксує цю лексему у варіанті *княжа* у двох значеннях ‘молодий князь’ та ‘маленький син князя’¹⁴⁷. Корпус ГРАК теж засвідчує випадки вживання лексеми, здебільшого зі семантикою ‘маленький син князя’, або як прикметник до слова «князь» («княжа доба», «княжа гора», інші).

Король, корол. Етимологи вказують на три ймовірних версії походження лексеми *король*: 1) із псл. **korljь*, що виникло від власного імені володаря франків Карла Великого, двн. *Karl* (768-814); 2) із псл. *koriti* «покоряти»; 3) від герм. **karlja* «вільна людина»¹⁴⁸.

У СУМ¹⁶⁻¹⁷ зазначено два значення лексеми *король*: ‘(титул монарха, а також особа, що носить цей титул) король’ та ‘особова вл. н.’. У першому значенні лексема вживалась у варіантах *король* та *корол*. Укладачі словника фіксують приклади її вживання здебільшого у пам’ятках ділової мови, а також конфесійної та літописної літератури: Писа(л)... па(н)... єзе(р)ски(и)... з униве(р)сало(м) поборовы(м) по(д) печать. Короля (Житомир, 1582 *АЖМУ* 44)¹⁴⁹.

Словник української мови за ред. Грінченка подає слово *король* як багатозначне. Однак в ньому не зазначено, що лексема позначає титул¹⁵⁰. Із розширеною семантикою лексема *король* закріпилася в українському літературному лексиконі: ‘титул монарха, а також особа, що має цей титул’, ‘про чоловіка, що перевершує інших, відзначається чимось особливим’, ‘гральна карта, на якій позначена чоловіча постать з короною на голові’, ‘головна фігура

¹⁴⁵ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 14, с. 145-146.

¹⁴⁶ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 2, с. 257.

¹⁴⁷ *Словник української мови*, т. 7, с. 185.

¹⁴⁸ *Етимологічний словник української мови*, т. 3, с. 39.

¹⁴⁹ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 15, с. 28.

¹⁵⁰ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 2, с. 286.

в шахах’, ‘весняна танкова забава молоді’¹⁵¹. Корпус ГРАК фіксує близько 44 тис. випадків вживання цієї лексеми у різних значеннях. Наведемо приклад її використання із досліджуваною семантикою: *Данило, син Романа, став згодом володарем усієї Русі, й папа надіслав йому корону та Р.223 – надав титул короля в 1262 р.* (Є.Луняк «Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників. Хрестоматія», 2013).

Ксіонже, ксіонже, ксюнже. Лексема *ксіонже* – запозичення з польського *ksiądz* «священник». Значення «священник» у польській, як і в інших західнослов’янських мовах є, мабуть, калькою слат. *dominus* «пан»¹⁵².

У СУМ^{16–17} подано три значення цієї лексеми: ‘(глава племені) князь’, ‘(спадковий або дарований королем титул) князь’, ‘кзьондз’. У другому значенні укладачі словника фіксують кілька ілюстрацій із текстів ділової мови та літописної літератури: Поворочаючи зь подь Хотѣнь до дому, любо свѣтлѣйшій ксіонже принць Владиславъ... для улѣченія смертельныхъ ранъ... придалъ мнѣ лѣкаря своего (Київ, 1622 *АЮЗР* II, 72). Відзначмо, що у досліджуваний період функціонували такі графічні і фонетичні варіанти: *ксіонже, ксіонже, ксюнже*¹⁵³.

У сучасній українській мові ми не простежили вживання варіантів *ксіонже, ксіонже, ксюнже*, натомість спостерегли вживання варіанту *кзьондз*. Дана лексема зберегла дотепер лише третє значення, зафіксоване у СУМ^{16–17}. Словник за ред. Грінченка подає це найменування зі семантикою ‘католицький священник’¹⁵⁴. СУМ фіксує значення ‘священник римсько-католицької церкви в Польщі’¹⁵⁵. Отже, староукраїнське значення ‘(спадковий або дарований королем титул) князь’ до сьогодні не збереглося.

Мечникъ. Лексема *мечникъ* утворена від слова *меч*, походження якого є неясним. Все ж псл. *тець* зіставляється з гот. **mēkeis* «меч», дісл. *tækir*, днн. *tâki* «тс.», разом з якими могло бути запозичене з якогось третього джерела.¹⁵⁶

¹⁵¹ *Словник української мови*, т. 7, с. 459.

¹⁵² *Етимологічний словник української мови*, т. 3, с. 117.

¹⁵³ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 15, с. 162-163.

¹⁵⁴ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 2, с. 317.

¹⁵⁵ *Словник української мови*, т. 7, с. 660.

¹⁵⁶ *Етимологічний словник української мови*, т. 3, с. 454-455.

До реєстру українського історичного словника СУМ¹⁶⁻¹⁷ лексема *мечникъ* увійшла з трьома значеннями: '(титул і посада вельможі) мечник', '(воїн, озброєний мечем) мечник, меченосець' та 'вл.н.'. Поняття '(титул і посада вельможі) мечник' реалізують тільки тексти ділової мови: Миха(л) Кропивницьки(и) мє(ч)ни(к) и побо(р)ца воєво(с)тва брасла(в)ского ѡзна(и)мѣю ты(м) мои(м) квито(м) ижъ ми ѡ(т)да(л) три побо(ры) его к(р) м̄(л) в ва(р)шавѣ на сє(и)мє ва(л)но(м) ва(р)шавско(м) (Вінниця, 1613 ЦДІАЛ 181, 2, 3149, 2)¹⁵⁷.

В українських діалектах слово *мечник* зберегло лише значення 'меченосець'¹⁵⁸. У СУМ зареєстровано три значення, одним з яких є 'з XVII ст. – почесний шляхетський титул'¹⁵⁹, що, власне, свідчить про збереження давньоукраїнської семантики. Корпус ГРАК теж фіксує випадки вживання лексеми з досліджуваною семантикою: *Дружина коронного мечника Мантишковського, Хотинського каштеляна, ктитора Заборови, – прошепотіла Роксана* (В. Єшкілев «Пафос», 2001).

Отже, досліджувана група об'єднує 14 лексем на позначення назв чинів і титулів урядових осіб. Здебільшого аналізовані слова походять з праслов'янської (*воєвода, господство, дѣдич*) та прагерманської (*княгиня, княжа, князь*) мов. Є також лексеми, що походять з турецької (*баша*) та польської (*ксіонже*). Лексеми *господарь* та *король* мають кілька варіантів походження. Непевна етимологія лексем *кграндукъ, єнераль, мечникъ*. Більшість із проаналізованих найменувань на позначення чинів і титулів урядових осіб зберегли свою семантику в сучасній українській літературній мові.

2.3 Лексика на позначення чинів і титулів службових осіб

Бояринь. Мовознавці зауважують, що лексема *бояринь* не має загальноприйнятої етимології. Сьогодні відомо декілька теорій можливої етимології цього слова: від дтюрк. *bai* «знатний, багатий», *baiär* «знатна людина» з заміною *бой-* на *боль-* під впливом *болий* «більший»; від дтюрк. *boila*

¹⁵⁷ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 17, с. 137-138.

¹⁵⁸ Грінченко Б. Словарь української мови, т. 2, с. 421.

¹⁵⁹ Словник української мови, т. 8, с. 668.

«благородний, знатний», від якого походить і сгр. *βοιλᾶς, βοηλᾶς βολιάδες*; з дірл. *bó-aire*, що походить від *bó* «корова» і *aire* «господар»; з ісл. *boearmen* «знатна людина»; з псл. *bojarinъ* від *bojarъ*, утвореного від *bojъ* «битва, бій», причому враховується п. ст. *bojar* «боєць, воїн», *bojarz* «тс.» і початкове значення др. *бояринъ* «дружинник».¹⁶⁰

Укладачі СУМ¹⁶⁻¹⁷ подають лексему *бояринъ* як багатозначну, зокрема першим виділяють значення «(у Російській державі службовий чин, а також особа, якій надано такий чин) боярин». Це значення документують пам'ятки релігійної літератури та ділової мови: Нынѣ тако ест и достоит тако глаголати в москвѣ и в цари их, и боярох, и попох их (поч. XVII ст. *ВолВ.* 87); Божиєю милостию великого госьподара... великого князя Алексия миха(и)ловича всея рүсии самоде(р)жъци и многи(х) госьподарьствъ госьподара и вбъладателя его ца(р)ского величесьтва бояринѣ воєводи и намѣсьникови ро(с)товьскомѣ князю борысѣ Алексьаньдровичѣ репнинѣ вболеньскомѣ здравия зычимъ (Переяслав, 1650 *ЦДАДА* 124, 3, 38)¹⁶¹.

Лексему *боярин* збережено в сучасній українській мові. У діалектному мовленні вона функціонує як багатозначна, одне із значень «Бояринь»¹⁶². У нормативному словнику української мови слово *боярин* зафіксовано з двома ремарками, а саме: *історичне* «у Київській Русі великий землевласник, що належав до князівського роду і входив до складу військової дружини князя» (підзначення «у Росії до Петра I – особа, що мала найвищий сан, звання серед службовців») та *етнографічне* «товариш молодого (жениха), який є головним розпорядником весілля; шафер»¹⁶³. Корпус ГРАК також фіксує випадки вживання даної лексеми в сучасній українській мові, проте здебільшого у інших значеннях. Однак ми спостерегли кілька прикладів вживання цієї лексеми в досліджуваному контексті, найпізніший з яких датовано 1974 роком: *Партійні «Тези» до воз'єднання, як і вся радянська історична наука, втлумачували*

¹⁶⁰ *Етимологічний словник української мови*, т. 1, с. 241.

¹⁶¹ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 3, с. 43-44.

¹⁶² Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 1, с. 91.

¹⁶³ *Словник української мови*, т. 1, с. 614.

народом СРСР, що в 1654 р. український народ відірвався від польських панів і приєднався не до російських бояр, а до російського народу (І. Майстренко «Сторінки з історії комуністичної партії України», 1974).

Комись. Лексема *комись* походить із гр. *κόμης*, що своєю чергою походить із лат. *comes*¹⁶⁴.

У досліджуваний період, уперше слово *комись*¹⁶⁵ зі семантикою ‘(титул боярина, що відав кінним господарством молдавського воєводи) конюшний’ фіксує ділова пам’ятка 1503 р. із території Молдавії: а на то є(ст) вѣра нашего г(сд)ва вышєписаннаго, мы стефана воєводи... и вѣра... пана петрика комиса... и всѣ(х) боя(р)... велики(х) и мали(х) (Бадевці, 1503 Cost.S. 256); А на то єст... вѣра бояр наших: вѣра пана... дворника,... в.п. ...столника, в.п. ...комиса (Хуші, 1528 МЭФ 40)¹⁶⁶.

В сучасній українській мові вживання даної лексеми у варіантах *комес* та *коміт* засвідчує корпус ГРАК: *Комес Сигісвульт був насамперед солдатом: побожний і ревний аріанин, усе-таки вважав бій із тим, проти кого його вислала Августа, своїм першим і найвищим обов'язком* (Т. Парницький «Аецій, останній римлянин», 2016); *На першому місці були Лупіцин та Максим, перший — коміт у Фракії, другий — командир, що викликав до себе ненависть, обидва вони могли суперничати між собою в необачности* (А. Кіндратенко «Історія Скитії-України IV–V століття», 2002). Як бачимо з контексту, лексема розвинула іншу семантику.

Конюший, конюшій. Із польської мови в українську запозичено слово *конюший* (стп. *koniuszy* від слова *koń* ‘кінь’)¹⁶⁷.

В українській діловій мові XVI–XVII ст. лексема *конюший* та її графічний варіант вживалися на позначення ‘конюха’ та ‘(придворного титулу) конюший’. У досліджуваний період, слово *конюший* зі спеціальною семантикою

¹⁶⁴ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*, т. 2, с. 302.

¹⁶⁵ Про ранішу фіксацію слова в українській мові, зокрема 1432 р. див.: *Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.*: в 2-ох т. / Відп. ред. Л. Гумецька. Київ, 1977–1978, с. 492.

¹⁶⁶ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 14, с. 211.

¹⁶⁷ Огієнко І. *Етимологічно-семантичний словник української мови*: у 4 т. / За ред. Ю. Мулика-Луцика. Вінніпег, 1979. т. 2, с. 23362.

‘(придворний титул) конюший’ фіксують тексти із територій Білорусі (Берестя) та України; напр.: Пань адамь янови(ч) Га(и)ко конюши(и) городе(н)ски(и) спусти(л) рекою Буго(м)... жита свого вла(ст)ного ўрожаю... бочо(к) тл» (Берестя, 1583 *Мит. кн.* 68). У староукраїнських писемних пам'ятках, зі структурним компонентом *конюший*, укладачі історичного словника фіксують декілька різноструктурних словосполучень: *конюший великого князства литовского* у значенні ‘(придворний титул) литовський конюший’; *конюший дворный* ‘(придворний титул) коронний конюший’ та семантичне до нього словосполучення *конюший коронный (коруньный)* ‘(придворний титул) коронний конюший’¹⁶⁸

У сучасній українській мові засвідчено форму *конюший*; див. у словнику словнику Грінченка¹⁶⁹. У СУМ це слово вжито зі семантикою ‘головний конюх; стайничий’¹⁷⁰. У корпусі ГРАК ми спостерегли 156 фіксацій із цією лексемою, здебільшого у значенні ‘конюх’. Давнє значення на позначення титулу до сьогодні не збереглося.

Крайчий, крайчий. На позначення особи чоловічого роду із суфіксом -**чий** (тюркського походження)¹⁷¹ в українській мові XVI–XVII ст. вживали запозичений із польської мови термін *крайчий* (стп. *krajczy*).

Джерела ділового стилю зі семантикою ‘(почесний придворний титул) крайчий’ репрезентують два графічних варіанти: *крайчий* та *крайчий*: я... воєвода киє(в)ски(и) крайчы(и) гд̄ра нашого великого короля жикгимв(н)та смотрѣли єсмо того дѣла (Київ, 1510 *Арх. Р.* фотокоп. 28)¹⁷².

Термін *крайчий* не увійшов до реєстрів сучасних словників української мови. Однак його фіксують спеціальні сучасні історичні енциклопедії; напр.: *крайчий* (*structor mensae, incisor*) – двірський уряд (*посада*), функції якого

¹⁶⁸ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 15, с. 4-5.

¹⁶⁹ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 2, с. 279.

¹⁷⁰ Словник української мови, т. 7, с. 403.

¹⁷¹ Дет. див.: Кровицька О. *Назви осіб в українській мовній традиції XVI-XVIII ст. Семантика і словотвір*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002, с. 128.

¹⁷² Словник української мови XVI — першої половини XVII ст., Вип. 15, с. 78.

полягали в приготуванні учти монарха (розташування страв на столі, нарізання м'яса, куштування його і подача королеві чи великому князеві)¹⁷³.

Досліджувану лексему зафіксовано в корпусі ГРАК: Це засвідчило розслідування проведене щодо Уханського замку у присутності коронного крайчого Яна Кароля Даниловича (О. Целуйко «Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження», 2003).

Кухмістрь. Лексему *кухмістрь* запозичено з середньовісньонімецької через посередництво чеської мови. Свн. *küchenmeister*, *kuchī meister* «кухмістер, керівник кухні» є сполученням з іменників *küchen* «кухня» і *meister* «майстер»¹⁷⁴.

Пам'ятки української мови XVI–XVII ст., зокрема релігійного і ділового стилів свідчать, що термін *кухмістрь*, окрім основного значення «(старший над кухарями, керівник кухні) кухмістер», мало спеціальне значення «(почесний титул сановника, який відав королівською кухнею) кухмістер»: Петрь кухмістрь его к(р) м(л) прде(д) теперешнего повара, ме(л) за собою Ю(р)шанку» (Київщина, 1600 *ККПС* 132)¹⁷⁵.

У сучасній українській літературній мові слово *кухмістер* засвідчено із двома значеннями: «власник невеликого ресторану, кухмістерської» та «кухар»¹⁷⁶. Зауважмо, що до нашого часу давнє значення на позначення титулу досліджуваної лексеми не збереглося. Це доводять також ілюстрації корпусу ГРАК, який фіксує всього 13 випадків вживання слова *кухмістер* з поняттям «кухар».

Отже, матеріали засвідчують, що не всі проаналізовані лексеми на позначення чинів і титулів службових осіб зберегли досліджувану семантику до наших днів.

2.4 Лексика на позначення чинів і титулів військових осіб

¹⁷³ *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5, с. 284.

¹⁷⁴ *Етимологічний словник української мови*, т. 3, с. 164.

¹⁷⁵ *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.*, Вип. 15, с. 204-205.

¹⁷⁶ *Словник української мови*, т. 7, с. 746.

Гетмань, гетмань. Лексему *гетмань* запозичено через польську мову з середньовірнонімецької. Свн. *houbetman, heuptman* «командир, командувач» є складним словом, утвореним з *houbet, heupt* «голова», що споріднене з лат. *caput* «тс.» і *man* «чоловік, людина», а також із дінд. *mānus-* «тс.», псл. *трѣзь*, укр. *муж*¹⁷⁷.

У СУМ¹⁶⁻¹⁷ фіксуємо чотири значення лексеми *гетмань* (*гетмань*), два з яких пов'язані з чинами, титулами. Наприклад, семантику «(головнокомандувач, найвищий військовий чин) гетьман, отаман» слова *гетмань* спостерігаємо в різностильових текстах староукраїнської доби, зокрема в ділових та наукових пам'ятках, літописах та художніх творах: Гетма́но(м) бѣлъ янь с тарнова (1509-1633 *Остр.л.* 126 зв.); Яко потѣжны(и) Гетма(н) мѣжне побѣждаєт¹ (Львів, 1631 Волк. 30); Гетмань. Capriductor. Dux (1650 ЛК 439). Окрім цього, тексти цих же стилів містять низку словосполучень зі стрижневим компонентом *гетмань*, які містять у собі семантику, пов'язану із титулом: *гетмань великий* «титул головнокомандувача військ у країні», семантичним синонімом до нього є словосполучка *гетмань навъшиший, гетмань коронный (корунный), коронны гетмань* «командувач військ у Польсько-литовській державі, коронний гетьман», *гетмань полный, гетмань полный коронный* «начальник діючого королівського або великокняжого війська».

Друге значення аналізованого слова, а саме: «(титул найвищого адміністративного сановника) гетьман, староста», фіксують тексти ділової мови та полемічні твори: Вє(л)можны(и) мл(с)тивы(и) панє гє(т)манє Мо(л)да(в)скы(и)» (Львів, 1610 *ЛСБ* 427, 1)¹⁷⁸. У межах цього значення, лексикографи виокремлюють двокомпонентне словосполучення *гетмань дворный* «начальник придворного королівського або великокняжого війська, дворний гетьман»¹⁷⁹.

¹⁷⁷ Етимологічний словник української мови, т. 1, с. 502.

¹⁷⁸ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 6, с. 207-209.

¹⁷⁹ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 6, с. 207-209.

Лексему *гетьман* реєструє словник Грінченка¹⁸⁰. Досліджуване слово в сучасній українській літературній мові закріпилося як багатозначне СУМ. Однак, жодне із сучасних значень не має відношення до чину, титулу. Незважаючи на це, перше та друге значення частково відповідає першому значенню у СУМ¹⁶⁻¹⁷. А саме, вони позначають ‘головнокомандувача козацького війська та верховного правителя України’ та ‘головнокомандувача збройних сил Польсько-Литовської держави в XVI–XVIII ст.’. Окрім того, укладачі СУМ подали три словосполучення з лексемою *гетьман*, два з яких (коронний гетьман, польний (коронний) гетьман) відповідають поданим словосполученням у СУМ¹⁶⁻¹⁷¹⁸¹. Корпус ГРАК фіксує близько 36 тис. випадків вживання цієї лексеми: *Існує вона й зараз під назвою Петра Дорошенка, відомого українського гетьмана часів Руїни* (О. Прищепя «Вулицями Рівного: погляд у минуле», 2005).

Грабля, кграбля. Лексема *грабля* споріднена зі стп. *hrabia, grabia*, стч. *hrabě*, свн. *graf*¹⁸².

Ділові пам’ятки першої половини XVII ст. слова *грабля* (*кграбля*) фіксують із значенням ‘(феодалний титул, особа, яка має право на цей титул) граф’: Фило(н) стрыбы(л) чашни(к) и... побо(р)ца воєво(д)ства кие(в)ского... досы(т) ъчини(л) за побо(р) его к(р) м(л) которы(и) є(ст) ъфале(нь) на сє(и)ме... ва(р)ша(в)ско(м) в року тепє(р) идучо(м)... его м(л) па(н) вавренєць кграбля з має(т)ностє(и) свои(х)» (Київ, 1613 *ЛНБ* 5, III 4054, 21)¹⁸³.

У сучасних нормативних словниках української літературної мови слово *грабля* не зафіксовано. Із досліджуваним значенням лексему *грабля* (9 випадків) виявляємо у корпусі ГРАК: *Сказав, що він є грабля (граф) Дідушицький, доктор економії, викладав у Львівському університеті економію* (І. Дрогомирецький «В’язнем під трьома режимами», 2003).

2.5 Лексика на позначення чинів і титулів окремих осіб

¹⁸⁰ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 1, с. 281.

¹⁸¹ *Словник української мови*, т. 3, с. 547.

¹⁸² *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 7, с. 140.

¹⁸³ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 7, с. 140-141.

Архієрей. Лексему *архієрей* запозичено через церковнослов'янську з грецької мови. Грецьке *'αρχιερέως* «первосвященник» утворене від іменника *ιερέως* «священник», що походить від *ιερός* «священний, чудовий, сильний», спорідненого з дінд. *isiráh* «свіжий, сильний», за допомогою префікса *'αρχι-*, пов'язаного з *'αρχαῖος* «старший», *'αρχή* «початок».¹⁸⁴

У СУМ¹⁶⁻¹⁷ зафіксовано одне значення даної лексеми — ‘архієрей’, а також подано його підзначення ‘(титул Ісуса Христа) архієрей’. Укладачі словника подають три ілюстрації вживання лексеми *архієрей* з семантикою ‘титул Ісуса Христа’: «Но сп̄ситель нашъ г̄ь іс̄. архієре́и сы(и) по подóбію мелхиседе́ковъ» (Острог, 1588 *Сур.* 65 зв.)¹⁸⁵. Із названим значенням найменування *архієрей* функціонує в пам'ятках полемічної, ділової та художньої літератури.

Лексема *архієрей* збереглася в активному вжитку й до нашого часу, проте ми спостерегли її вживання лише у першому, основному її значенні. Зокрема у СУМ вказано, що вона позначає ‘загальну назву вищих чинів духовенства (єпископа, архієпископа та ін.) у православних християн’, але не згадано про її підзначення ‘(титул Ісуса Христа) архієрей’. Також у словнику зазначено її інший можливий варіант *архірей*¹⁸⁶. Варіант *архирей* засвідчуємо в словнику української мови за ред. Грінченка¹⁸⁷. Окрім того, із значенням ‘архієрей’ корпус ГРАК фіксує випадки вживання досліджуваної лексеми в сучасних текстах у кількох варіантах *архієрей, архисрей, архирей, архірей*.

Дослідники богослужбових текстів та сучасні богослови рекомендують вживати варіант *архисрей* як нормативний¹⁸⁸.

Архистратигъ, архістратигъ. Грецьким запозиченням в українській мові XVI–XVII ст. є також лексема *архистратигъ* (гр. *'αρχιστράτηγος*)¹⁸⁹.

¹⁸⁴ Етимологічний словник української мови, т. 1, с. 90.

¹⁸⁵ Словник української мови XVI – першої половини XVII ст., Вип. 1, с. 132.

¹⁸⁶ Словник української мови, т. 1, с. 270.

¹⁸⁷ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 1, с. 10.

¹⁸⁸ Термінологічно-правописний порадник для богословів та редакторів богословських текстів. Для видань Українського Католицького Університету. Львів: Інститут богословської термінології та перекладів УКУ, 2005, с. 66-67.

¹⁸⁹ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*, т. 1, с. 91.

В історичному словнику української мови СУМ¹⁶⁻¹⁷ виділено два значення слова *архистратигъ* (графічний варіант *архістратиґъ*): ‘(вождь небесних сил; титул святих Михаїла і Гавриїла) архістратиг’ та ‘правитель держави’. Перше значення цього найменування акумулюють контексти із ділової мови, а також релігійної та полемічної літератури: беспло(т)ный архистратигъ р(ч)є єи (1489 *Чет.* 36 зв.); Архістратиг Михаил єст справедливим важителем справ наших, для того з ваґами єго малюют (XVII ст. *Рад.Ог.* 408)¹⁹⁰.

У сучасній українській мові спостерігаємо два варіанти: *архистратиґ*¹⁹¹ та *архістратиг* із семантикою ‘головнокомандувач небесного воїнства – стратигів’ її фіксує СУМ¹⁹². Окрім цього, СУМ подає ще одне значення – ‘титул головнокомандувача у Стародавній Греції’. Форми *архістратиг* та *архистратиґ* чисельно фіксує корпус ГРАК: *Звертаючись до Бога і Богородиці, до Небесного Воїнства на чолі з Архістратиґами Михаїлом та Гавриїлом, до всіх святих* (Л. Іванникова «Проводи козацького війська (за «Требником» Петра Могили 1646 р.)», 2012). Отже, незважаючи на те, що в сучасній українській мові аналізована лексема розширила свою семантичну структуру, вона не втратила свого давнього староукраїнського значення ‘титул святих Михаїла і Гавриїла’.

Зауважмо, що спеціалісти із богослов’я рекомендують для вживання варіант *архистратиґ*¹⁹³.

Богословъ, богусловъ. Із церковнослов’янської мови українська успадкувала композит *богословъ*, що є калькою з гр. *θεολόγος*¹⁹⁴.

У староукраїнській мові слово *богословъ* та фонетичний варіант *богусловъ* (відбиває живомовну рису – зближення ненаголошеного *о* з *у*) було багатозначним. Одне із значень цієї лексеми – ‘(титул євангелістів Іоана і Григорія) богослов’, яке реалізують пам’ятки ділового стилю, релігійна й

¹⁹⁰ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 1, с. 136.

¹⁹¹ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 1, с. 10.

¹⁹² *Словник української мови*, т. 2, с. 270.

¹⁹³ *Термінологічно-правописний поради́к для богословів та редакторів богословських текстів.* Для видань Українського Католицького Університету. Львів: Інститут богословської термінології та перекладів УКУ, 2005, с. 66-67.

¹⁹⁴ *Словарь старославянского языка.* Репринтное издание, Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006, т. 1, с. 129.

полемічна література: ива(н) б̄гоусло(в) рєклѣ (1489 *Чет.* 165 зв.); въ замьку вышнемъ тутошнимъ Луцькимъ, въ церькви святого Ивана Богослова есть зложоно, которогожь я зознанье возного до книгъ кгородськихъ Луцькихъ записати казаль» (Луцьк, 1584 *АрхЮЗР* 3/Л, 14).¹⁹⁵

У сучасній українській мові аналізована лексема зберегла своє основне значення ‘(проповідник християнського вчення) богослов, теолог’. Це значення поширене і в народному вжитку¹⁹⁶. Окрім цього, слово *богослов* в сучасній українській літературній мові розвинуло ще одне похідне значення ‘народна назва одного із християнських свят’¹⁹⁷. У корпусі ГРАК ми спостерегли поодинокі випадки вживання цієї лексеми у відношенні до євангелістів Івана та Григорія: *А що це за Преподобна? – питаю я. – Сестра святителя Григорія Богослова. – Йоана Богослова я знаю* (Л. Костенко «Записки українського самашедшого», 2010).

Двоєсловець. Із препозитивним числівником *двоє-* okazіонально в староукраїнській мові зафіксовано композит *двоєсловець* – дериват (суфікс *-ець* за походженням це праслов’янський суфікс, який утворився «від індоєвропейського *-іко*, від сполучення *-ко* з голосним переднього ряду основи, відбулося чергування *k//c*») ¹⁹⁸ від *двоєсловъ*.

Лексему *двоєсловець* із семантикою ‘титул святого Григорія-дворечника’ одноразово засвідчено у тексті ділового стилю поч. XVII ст.: Григори(и) двоєслове(ц) соединенія ради з греки Ѹставиль се(д)мѹю н(д)лю великого поста» (поч. XVII ст. ЦНБ 476 П/1736, 50 зв.)¹⁹⁹.

У сучасній українській літературній мові засвідчено вживання цієї лексеми у варіанті *двоєслов*, зокрема її фіксує корпус ГРАК: *Мистецьку цінність видання також становлять сторінкові ілюстрації «Чудотворна ікона Почаївської Богородиці», «Різдво Богородиці», «Розп'яття», «Святителі Іоанн*

¹⁹⁵ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 2, с. 148-149.

¹⁹⁶ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 1, с. 80.

¹⁹⁷ *Словник української мови*, т. 1, с. 576.

¹⁹⁸ Кровицька О. *Назви осіб в українській мовній традиції XVI-XVIII ст. Семантика і словотвір*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002, с. 80-81.

¹⁹⁹ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 7, с. 201-202.

Златоустий, Григорій Двоєслов, Василій Великий» (В. Бочковська «Почаївський духовний осередок в історії і культурі українського народу», 2018).

Креститель, криститель, крыститель. Лексема *креститель* – суфіксальний дериват (суфікс *-тель* має праслов'янське походження; іменники з ним засвідчено в індоєвропейській та хетській мовах)²⁰⁰ від слова *крест*, що походить від псл. **Krbstь* «Христос», вважається раннім запозиченням з германських мов. Двн. *Krist, Crist, Christ* «Христос», походить від лат. *Christus*, яке зводиться до гр. *Χριστός* «Христос», букв. «помазанник», пов'язаного з *χριστός* «придатний для натирання; помазаний», *χρίω* «змащую, натираю», що зіставляється з лит *griėti*. «знімати (вершки з молока)», снн. *grēme* «бруд»²⁰¹.

У пам'ятках староукраїнської доби (здебільшого у церковних, рідше – у художніх творах) церковнослов'янським *креститель* (графічні варіанти – *криститель, крыститель*) реалізував своє основне значення '(титул святого Івана Предтечі) хреститель': *ся боять, ажъ муть такъ ходити, коли муть ихъ кортати, якъ Іоанъ креститель»* (XVI ст. *НС* 153); *Що Кр(с)титель С̄тый слышалъ, и вчнє видѣлъ Тоє яко свѣдо(к) пєвный, всѣмъ оповидѣл' (Львів, 1616 Бер.В. 92)*²⁰².

Зауважмо, що лексема *креститель* у староукраїнській мові розвинула нові похідні значення: '(назва церковного свята; також календарна дата – 7 липня) Різдво святого Івана Хрестителя'; '(назва церковного свята; також календарна дата – 20 січня) Собор святого Івана Хрестителя'; '(назва церковного свята; також календарна дата – 11 вересня) Усікновення голови святого Івана Хрестителя'²⁰³.

У «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка зафіксовано варіант *хреститель*²⁰⁴, що став нормативним в сучасній українській літературній мові²⁰⁵. Корпус ГРАК теж фіксує приклади вживання цієї лексеми: *Це не просто образ,*

²⁰⁰ Кровицька О. *Назви осіб в українській мовній традиції XVI-XVIII ст. Семантика і словотвір*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002, с. 114.

²⁰¹ *Етимологічний словник української мови*, т. 3, с. 86.

²⁰² *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 15, с. 95.

²⁰³ *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.*, Вип. 15, с. 95.

²⁰⁴ Грінченко Б. *Словарь української мови*, т. 4, с. 413.

²⁰⁵ *Словник української мови*: в 11 томах, т. 11, с. 140.

а ціла історія, з якої людина зможе зрозуміти, хто такий Іван Хреститель (Інтернет-газета «Високий замок», 2017).

Отже, основу цієї підгрупи складають запозичення з грецької та церковнослов'янської мов, які утворені здебільшого суфіксальним способом. Лексеми на позначення чинів і титулів окремих осіб збереглися до нашого часу й активно функціонують в українській літературній мові. Більшість із досліджуваних слів у сучасній українській мові розвинули нові значення.

У цьому розділі ми детально розглянули 36 лексем на позначення назв чинів і титулів таких груп: **1)** назви на позначення чинів, титулів духовних осіб; **2)** назви на позначення чинів, титулів урядових осіб; **3)** назви на позначення чинів, титулів службових осіб; **4)** назви на позначення чинів, титулів військових осіб; **5)** назви на позначення чинів, титулів окремих осіб. Ми проаналізували етимологію цих лексем, з'ясували їхню семантику та варіантність у «Словнику XVI – першій половині XVII ст.», а також дослідили їхню долю в сучасній українській мові.

ВИСНОВКИ

Лексика на позначення назв чинів і титулів від найдавнішого часу її функціонування в українській мові є системним утворенням, яке посідає вагоме місце в лексиконі XVI – першої половини XVII ст.

На базі СУМ¹⁶⁻¹⁷ сформовано електронну картотеку, до якої зараховано 79 лексем, пов'язаних з чинами і титулами. Різноманітні за етимологією та структурою найменування чинів і титулів, зафіксовані в досліджуваних джерелах, формують декілька окремих лексико-семантичних підгруп, а саме:

- 1) загальні назви чинів, титулів (11 лексем);
- 2) назви на позначення чинів, титулів духовних осіб (22 лексеми);
- 3) назви на позначення чинів, титулів урядових осіб (20 лексем);
- 4) назви на позначення чинів, титулів службових осіб (6 лексем);
- 5) назви на позначення чинів, титулів військових осіб (2 лексеми);
- 6) назви на позначення чинів, титулів окремих осіб (5 лексем);
- 7) найменування на позначення шанобливого звертання до осіб з певним чином, титулом (5 лексем);
- 8) прикметники/числівники у складі чинів, титулів (8 лексем);
- 9) дієслова, пов'язані з чинами, титулами (6 лексем).

У межах групи «назв чинів і титулів» виділяємо питому лексику та запозичення. З-поміж питомої лексики найчастіше фіксуємо слова праслов'янського походження (*батко, болийй, воєвода, дѣдич, злѣтовати, имя, именоносець, мати* тощо).

Запозичення спостережено із таких мов:

- церковнослов'янської (*благочестие, богословъ, владыка, возлюбленный, всеблаженѣйший, господство, дарованіє, достоиникъ, иночество, креститель, клирикъ* тощо);
- грецької (*архиерей, архимандритъ, архистратигъ, епископъ, ієрархия, киръ, комисъ* та ін.);
- польської (*бурмистръ, велебность, єнераль, конюший, крайчий, ксіонже*);
- середньовісньонімецької (*гетманъ, грабя, кунторъ, кухмистръ* тощо).

- латинської (*інтітулований, маєстатъ*);
- тюркської (*баша*);
- французької (*кграндукъ*).

Детальний аналіз джерел «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.» підтверджує, що лексику на позначення назв чинів і титулів найбільше документують рукописні та друковані писемні пам'ятки ділової мови (56%). Значну частину досліджуваних слів репрезентують тексти конфесійної (15,5%) та полемічної (14,5%) літератури. Найменшу кількість прикладів спостережено у пам'ятках художньої (8%), літописної (4,6%) та наукової (1,3%) літератури.

Досліджувані писемні тексти нерідко фіксують варіативність звукового вираження деяких лексем: **ѣ** // **е** (у північних українських пам'ятках): *вѣрность* – *верность*, *блаженѣйший* – *блаженейший*; **о** // **у**: *богословъ* – *богусловъ*; **е** // **и**: *креститель* – *крститель*, *клирикъ* – *клерикъ*; **я** // **е**: *княгиня* – *кнегиня*; **ѳ** // **т**: *катедра* – *каведра*. Графічну варіативність спостережено в таких написаннях голосних букв: **и** // **ї** // **і**; **ы** // **и** (*архиерей* – *архіерей*, *архистратигъ* – *архістратиъ*, *крайчий* – *крайчый*).

Назви чинів і титулів української мови XVI – першої половини XVII ст. здебільшого мають полісемантичну структуру. Найбільшу кількість значень (п'ять) зафіксовано до лексем *воєвода*, *дѣдич*, *княжа*, *князь*, *бояринъ* тощо. Окремі багатозначні слова своєю семантикою можуть належати до різних лексико-семантичних груп (*бурмистръ*, *гетманъ*, *господаръ*, *господинъ*, *государъ*, *княжа*).

У сучасній українській мові засвідчено вживання усіх 36-ти проаналізованих лексем (*архимандрит*, *баша*, *воєвода*, *господство*, *кир*, *княгиня*, інші). 26 найменувань зберегли свою давню спеціальну семантику (*архимандритъ*, *владыка*, *князь*, *бояринъ*, *грабя*, *богословъ* тощо), 10 слів у сучасній українській літературній мові (*батко*, *бурмистръ*, *гетьман*, *дідич*, *дюк*, *княжа*, *конюший*, *комес*, *ксіонже*, *кухмистръ*) розвинули нові похідні значення.

Корпус ГРАК репрезентує вживання усіх 36-ти лексем. Найбільше прикладів (понад 25 тис.) зафіксовано до лексем *батько, господар, генерал, князь, король, гетьман*. Найменше прикладів (до 50-ти фіксацій) засвідчено до лексем *грабля, двоєслов, еклезіарх, комес, комтур, крайчий, кухмістер*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ:

1. Андрійовський Р. *Церковні титули, або коли ієрархи УГКЦ з просто «наших» стануть справді «ієрархами місця»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/rizne/878-ecclesiastical-titles.html>
2. Білих О.П. *Словозміна в церковнослов'янській мові української редакції (кінець XVI – XVII ст.): монографія* / О.П. Білих. Кіровоград: ФОП Александра М.В., 2016.
3. Войтів Г. *Українські назви одягу XIV–XVIII століть*, т. 234. Львів: Записки товариства імені Т. Шевченка, 1997.
4. Войтів Г. *Назви одягу духовництва в Картотеці «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.»* // Слово і доля: Збірник на пошану Уляни Єдлінської. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2005, с. 123-134.
5. Войтів Г., Кровицька О. *Критерії добору ілюстративного матеріалу в історичному словнику. Мовні обрії: збірник пам'яті Левка Полюги* / Відп. ред. О. Сімович. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013.
6. Войтів Г., Кровицька О. *Геральдична поезія XVI–XVII століть як джерело історичного словника*, [в:] Писемні пам'ятки: від картотеки до словника, ред. Г. Дидик-Меуш, Львів, 2013.
7. Гайда О. М. *Грамматика та семантика прийменника в українській мові XVI - XVII ст. (на матеріалі документів Львівського ставропігійського братства): автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01* / Гайда Ольга Мирославівна. Івано-Франківськ: ДВНЗ "Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника", 2015.
8. Генеральний регіонально анотований корпус української мови (ГРАК) / М. Шведова, Р. фон Вальденфельс, С. Яригін, А. Рисін, В. Старко, Т. Ніколаєнко та ін. – Київ, Львів, Єна, 2017-2021. – uacorpus.org.

9. Гнатюк Л.П. *Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції*. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010.
10. Грабар С. *Лаврські історії* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://oksamyt.org/251220142/>
11. Грінченко Б. *Словарь української мови: у 4 т. / зібрала редакція журналу «Кієвская Старина»*. Київ, 1907-1909. 2971 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hrinchenko.com/>
12. Гринчишин Д. *Загальна характеристика лексико-семантичної системи // Українська історична та діалектна лексика*. Київ, 1985.
13. Гриценко С. *Історія дослідження українського лексикону XVI – XVII ст. // Studia Linguistica. №8*. Київ, 2014, с. 325-349.
14. Гриценко С. *Тенденції розвитку лексико-семантичної групи «назви зброї та її частин» (на матеріалі українських писемних пам'яток XVI – XVII ст. // Studia Linguistica. №6*. Київ, 2012, с. 345-367.
15. Гриценко С.П. *Лексичні латинізми в українськомовних текстах кінця XVI-XVII століття*. Київ: Видавничо-поліграфічний цент «Київський університет», 2011.
16. Гриценко С. П. *Динаміка лексикону української мови XVI—XVII ст.* Київ: ТОВ "КММ", 2017.
17. Дидик-Меуш Г. *Українська медицина. Історія назв*. Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2008.
18. Дидик-Меуш Г. *Комбінаторика в українській мові XVI–XVIII століть: теорія, практика, словник*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2018.
19. Дидик-Меуш Г., Слобдзяник О. *Українські краєвиди XVI-XVIII ст.* Львів: Слово – текст – словник, 2015.
20. Добосевич У. *Релігійне письменство у формуванні української книжної мови XVI — першої половини XVII ст. // Християнство й українська мова: Матер. наук. конф.* Київ, 2000.

21. *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2008. Т. 5.
22. *Етимологічний словник української мови: у 7 т.* / Ред. кол.: О.С. Мельничук (гол. ред.), І.К. Білодід та ін. Київ: Наукова думка, 1982-2012.
23. Заневич О. *Українська мова XVI–XVII ст.: дієслово. Семантика, перехідність, об'єкт*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2015 (Серія «Історія мови»).
24. Керста Р.Й. *Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування*. Київ: Наукова думка, 1984.
25. Конобродська В. *Історія української літературної мови*. Практичні заняття. Навчальний посібник. Житомир, 2002.
26. Кровицька О. *Українська лексикографія: теорія і практика*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005.
27. Кровицька О. *Назви осіб в українській мовній традиції XVI–XVIII ст. Семантика і словотвір*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002.
28. Кровицька О., Осінчук Ю. *Спадщина в лексикографічних джерелах української мови XIV–XVIII ст.* Вип. 1 (45). Ужгород: Науковий вісник Ужгородського університету.
29. Мозер М. *Історія української мови*. Київ, 2018. 27 с.
30. Мойсієнко, В. М. *Терміни для називання мови, якою писані кириличні пам'ятки на українських і білоруських землях у XIV–XVII ст.* // Науковий вісник Херсонського державного університету: Серія «Лінгвістика» (2). 2005, с. 21-30.
31. *Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси)* / П.І. Білоусенко, І.О. Іншакова, К.А. Качайло, О.В. Меркулова, Л.М. Стовбур. Запоріжжя Кривий Ріг: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2010.
32. Науменко Л. М. *Історія назв посуду, столового начиння та меблів в українській мові: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01* / Київ: Інститут української мови НАНУ, 2021.

33. Німчук В.В. *Українські переклади Святого Письма* // Michael Moser. Das Ukrainische als Kirchensprache (українська мова в церквах). Wien, 2005.
34. Огієнко І. *Історія української літературної мови* / Упоряд., авт. передм. і комент. М. С. Тимошик. [2-ге вид., випр.]. Київ: Наша культура і наука, 2004.
35. Огієнко І. *Українська літературна мова XVI-го століття і Крехівський Апостол 1560 року*, т. 1. Варшава, 1930.
36. Огієнко І. *Етимологічно-семантичний словник української мови: у 4 т.* / За ред. Ю. Мулика Луцика. Вінніпег, 1979.
37. Осінчук Ю. *Лексика на позначення виконавців та учасників богослужіння в "Історичному словнику українського язика"* за ред. Є. Тимченка // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць. / О.М. Титова (відп. ред.), Біляєва С.О., Виногородська Л.І. [та ін.]. №26. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017, с. 455-465.
38. Передрієнко О.В. *Проблеми вивчення староукраїнської літературної мови другої половини XVI-XVIII ст.* // МАГІСТЕРІУМ. №37: Мовознавчі студії. 2009, с. 71-74.
39. Полюга Л.М. *Українська абстрактна лексика XIV - першої половини XVII ст.* Київ: Наукова думка, 1991.
40. Пуряєва Н. *Словник церковно-обрядової термінології.* / відп. ред. В.В. Німчук. Львів: "Свічадо", 2001.
41. Русанівський В. *Історія української літературної мови.* Київ: АртЕк, 2001.
42. Слободзяник О. *Формування географічної лексики в українській мові XVI–XVIII ст.:* автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський національний університет імені Івана Франка. Київ, 2017. 19 с.
43. *Словник української мови: у 20 т.* / Голов. наук. ред. В. М. Русанівський, наук. ред. Н. Г. Озерова; уклад. Л. Л. Шевченко та ін. Київ: Наукова думка, 2010.

44. *Словник української мови*: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970-1980.
45. *Словарь старославянского языка*. Репринтное издание, Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета, 2006.
46. *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: список використаних джерел* / Відп. ред. Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994.
47. *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28-ми вип.* / Відп. ред. Д. Гринчишин, М. Чікало. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1994. Випуск 1-17.
48. *Термінологічно-правописний поради́к для богословів та редакторів богословських текстів*. Для видань Українського Католицького Університету. Львів: Інститут богословської термінології та перекладів УКУ, 2005.
49. Ткачук Р.Ф. *Полемічна традиція унійних письменників кінця XVI – першої половини XVII ст.: доба і постаті, текст і прототекст, риторика і поетика*: автореф. дис. ... д.філол.наук: 10.01.01, Київ, 2019.
50. Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка*: в 4 вып. / Под ред. проф. Б. А. Ларина; пер. з нем. и доп. О. Н. Трубачева. Издание второе. Москва: Прогрес, 1986.
51. Фаріон І. *Суспільний статус староукраїнської мови в XIV-XVII ст.* дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01 / Київ: Інститут української мови НАН України, 2015.
52. Худаш М. Л. *Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства)*. Київ, 1961.
53. *Хто такий клірик і що входить в його обов'язки* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.cultureoeuvre.com/10606120-who-is-a-cleric-and-what-are-his-duties>

54. Царалунга І.Б. *Варіативність у староукраїнській літературно-писемній мові XIV – XV ст.* дис. ... доктора філол. наук: 10.02.01 / Чернівці: Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, 2018.
55. Чепіга І. *Взаємодія української та церковнослов'янської мов у XVI ст.* (на матеріалі євангельських перекладів) // т. 229. Львів: Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, 1995.
56. Чепіга І.П. *Пересопницьке Євангеліє — унікальна пам'ятка української мови* // Пересопницьке Євангеліє 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / Підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. Київ, 2001.
57. Чікало М. *З історії назв кольорів в українській мові (XIV–XVIII століття).* т. 234. Львів: Записки товариства імені Т. Шевченка, 1997.
58. Шпить О.Б. *Граматика і семантика займенника в українській мові XVI–XVII століть* : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Шпить Оксана Богданівна. Львів: нац. ун-т ім. Івана Франка, 2016.

ДОДАТОК

Електронна картотека

архиерей, архіерей (цсл. архиереи, архиерѣи, гр. ἁρχιερέως) однозначне:

1. 'архіерей' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, 132);

підзначення '(титул Ісуса Христа) архіерей' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, 132): Но сп̄ситель нашъ г̄ь і̄с. архіерѣи сы(и) по подобію мелхиседековъ (Острог, 1588 Сур. 65 зв.); самое ерейство страшное... пре(з) Ха архіерѣа великого, зневажено и обелжено бывае(т) (Львів, 1603 ЛСБ 384); Искѣпиль еси насъ Крѣвѣю своєю. // Нб(с)ный нашъ чѣдовный Архіерею (Чернігів, 1646 Перло 67 зв.-68).

архимандрить, архимандріть, архимандрыть, архімандріть, архимандьрить, архиманьдрить, арьхимандрить (гр. ἁρχιμανδρίτης) однозначне:

1. '(титул ігумена монастиря) архімандрит' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, 134-135): архимандрить же рагнѣвавса (1489 Чет. 3 зв.); Подѣбне и нашъ Єліссѣй Архімандріть бѣль Кѣнныи Рѣцере(м) (Київ, 1625 Коп. Каз. 28); Превелѣбнымъ Архимандрітѣмъ, Игѣменѣмъ, Велѣбнымъ Протопопѣмъ... Бл(с)венства ѡ(т) Ха Ба... упріиме зычѣ (Львів, 1646 Жел. Сл. 2); (Бадевці, 1503 МЭФ фотокоп. 109); (Київ, 1510 Арх. Р. фотокоп. 28); 1552 ОЛЗ 171); (Унів, 1581 ЛСБ 61, 1 зв.); (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 37).

архистратигъ, архістратигъ (цсл. архистратигъ, гр. ἁρχιστράτηγος) у словнику має 2 знач.:

1. '(вождь небесных сил; титул святых Михаїла і Гавриїла) архістратиг' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, 136): беспло(т)ный архистратигъ р(ч)е еи (1489 Чет. 36 зв.); Архімандрітови вбїтели стоѣѡ Архістратіга Михаїла з: в' Кіевѣ Сослѣжителю и Братѣ о хѣ Возлюбленномъ, Мелетій Смотрискій Блг(д)тію Бжїєю, Смирѣнный Архіеп(с)копъ Полоцкій (Вільна, 1620 См. Каз. 2); даемо е(и) вѣчными часы до Села Синечола До Ц(е)р(кв)и С(вя)таго Храма А(р)хистратига х(ристо)ва Михаїла за панованіа и(хъ) мости пана Чо(л)га(н)ско(го) (Синечола, 1648 ЗНТШ XIX, Misc. 8); (1586 УИ 1911/2, 14); (Острог, 1599, Кл. Остр. 203); (Київ, ПМКДА II-I, 408); (Середня Вижиця, 1644 Паньк. 25);

2. 'Правитель держави' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ I, 136).

батко у словнику має 3 знач.:

1. '(чоловік стосовно до своїх дітей) батько' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 26);

2. '(титул служителів культу) отець' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 26): Chodilá sie do Korolá Sándrá skáržytu On ich welil bátku Władyce zjednáty (Раків, поч. XVII ст. Траг. фотокоп. 1);

3. 'Вл. н.' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 26).

баша (тур. paşa) однозначне:

1. '(у давній Туреччині та інших мусульманських країнах титул високого урядовця) баша' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 31-32): башѣмъ клáмнымъ, и цѣсарови пышномъ роуки намазѣють (Острог, 1598-1599 Апокр. 167 зв.); В которомъ стараню

если небожата почтами и упоминками подь чась наробяють, и башомь кламливымь... руки намазують, азажъ то имь слушне за зле можетъ быти почитано? (1603 *Пит.* 28); Южъ на волоскомь березе тамь войска // турецкие въ полю лежать, до которого войска цесарь прислалъ башу (1630 *МИВР* 321-322); (Львів, 1605-1606 *Перест.* 33); (Київ, 1622 *Сак. В.* 46-46 зв.).

благородіє (*цсл.* благородіє) однозначне:

1. 'Благородство, шляхетність' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 101);

підзначення '(із займ. твій форма титулування і шанобливого звертання) благородство' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 101): а w(т) Твоєгw Бл̄городіа презъ послы нашѣ жадаємъ покою и любве (Київ, 1623 *МКСВ* 70); Тѣмъ же... посѣтити писаніє(м) бл̄городіє твоє (Іркліів, 1650 *ЦДАДА* 124, 3, 37).

благословнѣйшій однозначне:

1. '(титул святого) благословеннѣйшій' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 106): Яко же гл̄ють м̄арко же по десати(x) лѣтѣ(x) х̄ва възнесєніа написа, w(т) пѣтра наоучив̄са, лоука же по патинодесати(x) лѣтѣхъ іваннѣ же бл̄гословнѣйшій по тридесати(x) и двоу (1556-1561 *ПС* 17 зв.).

благочестѣйшій однозначне:

1. 'Благочестивѣйшій, побожнѣйшій, праведнѣйшій' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 108);

підзначення '(титул митрополита) благочестивѣйшій' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 108): Потрѣте ... бл̄гоч(с)тѣвѣ(и)шы(и), и бл̄голѣпїя це(р)ко(в)но(г) все изря(д)нѣ(и)шы(и) любите(л) ... гw(с)пода(р) .. могїла .. в сове(р)шєніє це(р)кви ... прыслалъ и зде во лвѣвѣ w(т)личыль пѣлскихъ злѣты(x) ... 3000 (Львів, 1629 *ЛСБ* 1051, 2).

благочестіє, благочестіє (*цсл.* благочестіє) у словнику має 3 знач.:

1. '(додержання принципів релігії) побожність, благочестя' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 108): ваше же бл̄гоч(с)тіє w семъ вѣдаючи вси панове и панѣ каждо(г) станѣ, wсобливою мило(с)тынею своєю ихъ припомагати рачили (Вільна, 1594 *ЛСБ* 253); Моли(м) в̄ше бл̄гочестіє моего послан̄нца съ любѣвію прїймѣте (Афон, 1614 *ЛСБ* 446, 1 зв.); и Ваше бл̄гочестіє гды тѣє рѣчи пїлне пре(д) оумь свѣой ставити бѣдетє, нем̄бїлне сѣткѣ и пов̄абwвъ грѣха оустерѣчиса мѣжете (Київ, 1646 *Мог. Тр.* 911);

2. '(із займ. ваш вживається як форма титулування і шанобливого ставлення до духовної особи) благочестя' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 108);

3. 'Православна віра, православ'я' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 108).

блаженный, блаженный (*цсл.* блаженъ) багатозначне:

1. '(наділений божою ласкою) благословенний' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 109);

2. 'Щасливий, блаженный' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 109);

3. 'Побожний' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 109);

4. '(титул духовної особи, святих) праведний, святий' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 109): А Павелъ блаженный, апостоль свѣтый... // въ посланіи своемъ пишеть (1577 *AS* VI, 80-81); Даруемъ убо отцу моему блаженному Селивестру и того прїемникомъ нашу полату (Вільна, 1599 *Ант.* 551); Кролѣвичъ Іоасафатъ

спыталь старца блаженногъ Варлаама много масть лѣтъ (Київ, 1646 *Мог. Тр.* 943); (Острог, 1587 *См. Кл.* 11 зв.); (1608-1609 *Виш. Зач.* 208).

блаженнѣйший, блаженейший, блаженѣйшіи однозначне:

1. '(титул духовної особи, святих) блаженніший, праведніший' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 110): Что розумѣемо ижъ блѣженѣишии патріархъ г(с)днь іеремѣа по доста(т)кѣ ва(м) оповѣдалъ (Львів, 1590 *ЛСБ* 146); Але ижъ тажъ... заклѣтые листы противъ светейшого и блаженейшого папежа Леона чынити важылся (Вільна, 1599 *Ант.* 565); Єднакъ зъ первѣсткѣ(в) нѣѣакихъ, и якобы надорóжни(х) вкѣзій, блѣженнѣишого мѣжа, стѣгѣ животѣ постановѣнѣа послѣхаймо (Київ, 1627 *Тр.* 555); (Вільна, 1627 *Дух. б.* 273).

богословъ, богусловъ у словнику має 3 знач.:

1. '(проповідник християнського вчення) богослов, теолог' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 148);
2. '(титул євангелістів Іоана і Григорія) богослов' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 148-149): ива(н) бѣоусло(в) реклѣ (1489 *Чет.* 165 зв.); въ замѣку вышнемъ тутошнимъ Луцькимъ, въ церѣкви свѣтого Ивана Богослова єсть зложоно, которогожъ я зознанѣе возного до книгъ кѣродѣскихъ Луцькихъ записати казалъ (Луцьк, 1584 *АрхЮЗР* 3/1, 14); Залѣцаєтъ тѣжъ за оумѣрлыхъ дѣтки, якѣ добрыи, и Бѣословъ Григорій въ Нагрѣбнѣ(м) слѣвѣ которѣе оучинилъ Кесарію Братѣ (Київ, 1627 *Тр.* 38); (Острог, 1587 *См. Кл.* 6 зв.-7); (Львів, 1605 *ЛСБ* 1044, I);
3. Перен. 'Балакун, баламут' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ II, 149).

болшіи багатозначне:

1. '(значний за розміром, величиною, вагою) великий' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 21);
2. '(значний за силою вияву) великий' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 22);
3. '(який має важливе значення) великий, важливий' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 22);
4. '(у складі титулу) великий' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 22): Сигтѣль, Келѣйникъ Патріа(р)шіи, и протосигтѣль, болшіи келѣйникъ и ч(с)тєнь. а(б) печѣата(р) (1627 ЛБ 234);
5. 'Знатний, іменитий' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 22);
6. 'У складі назв рослин' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 22);
7. 'У складі вл. н.' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 22);

бояринъ (*цсл.* боляринъ) багатозначне:

1. '(у Російській державі службовий чин, а також особа, якій надано такий чин) боярин' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 43-44): Нынѣ тако єст и достоит тако глаголати в москвѣ и в цари их, и боярох, и попох их (поч. XVII ст. *ВолВ.* 87); Божиєю милостию великого гѣсѣподара... великого князя Алексія миха(и)ловича всея рѣсии самодѣ(р)жѣци и многи(х) гѣсѣподарѣствѣ гѣсѣподара и вѣбладатєля єго ца(р)ского величєствѣа бояринѣ воеводи и намѣсѣнникови ро(с)товѣскомѣ князю борысѣ Алексѣсанѣдровичѣ репнинѣ вболєньскомѣ здравия зычимъ (Переяслав, 1650 *ЦДАДА* 124, 3, 38);
2. '(у Литовській державі – представник дрібної службової шляхти, який на ленному праві володів землею, відбуваючи визначені сюзереном служби) боярин' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 44);

3. ‘(у Молдавському князівстві – великий землевласник або службовець, які займали високе суспільне становище) боярин’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 44-45);
4. ‘(вельможа, знатний і багатий сановник при дворі володаря) боярин’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 45);
5. ‘Вл. н.’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 45).

бурмистръ, бургъмистръ (*стп.* burmistrz, burgmistrz, *свн.* burgermeister) у словнику має 3 знач.:

1. ‘(виборний голова міського самоврядування за Магдебурзьким правом) бургомістр’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 100-101): за ты(м) слово(м) Ісовы(м) скочи(л) боу(р)мистръ и(з) сто(л)ца свого, и розыдра(в) вдѣна своє на собѣ и закрича(л) (XVI ст. *УЄ Трос.* 63); гды прійдешъ... до боурмистра чемоу та(м) здалека знімаешъ шапку, стоишъ боишъся слоухаешъ що вийдетъ (Устрики, I пол. XVII ст. *УЄ № 29515*, 34 зв.);
2. ‘(особа, яка має вищий духовний чин або займає керівну урядову посаду) заст. достойник’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 101);
3. ‘Вл. н.’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 101).

велебность (*стп.* wielebność, *стч.* velebnost):

1. ‘(у сполученні з присвійними займенниками **ваш, твой** – титул осіб духовного сану) превелебність, величність, преосвященство, достойність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 207): то и в никейско(м) собврѣ потвержено, што латве знайде твоя велебность (Острог, 1598-1599 *Апокр.* 188 зв.); далисмы листъ нашъ до велебности вашои, презъ который охотне жаданю велебности вашои зложисми (поч. XVII ст. *КЛ* 88); тоє су(м)мы... поводово(и) стороне велебно(ст) твоя не w(д)дале(с) (Луцьк, 1643 *ЛНБ* 103, 21/Id, 2004, 7 зв.); (Київ, 1623 *МКСВ* 79); (Київ, 1630 *Имнол.* 5); (1636 *Лям. о приг.* 2).

велебный (*стп.* wielebny, *стч.* velebný) багатозначне:

1. ‘(шанобливий епітет) преподобний, достойний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 207);
підзначення ‘(про титул) почесний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 207-208): то(г)да ѡни гóрдыи титѣлы погінѣт // вѣчне мѣлѣствѣи, яснє велмѣжныи, велебныи, оучѣныи, тѣлко сѣи нѡвыи титѣль, навѣки зостанє проклатѣмъ (Чернігів, 1646 *Перло* 153 зв.-154); **велебный в бозе (в богу), в бозѣ велебный** ‘(у складі шанобливого титулу осіб, переважно духовного сану) преподобний, праведний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 208): Въ Бозѣ велебный и достойный во святительствѣ господарю нашѣ, мнѣ милостиве ласковый! (Київ, 1559-1567 *АЮЗР* I, 146); Превсвеще(н)нымъ и в бозе велебнымъ архиепископомъ и епископомъ честны(м)... и всемѣ причѣтѣ це(р)ковномѣ (Львів, 1586 *ЛСБ* 72, 1); пá(н) пѣтръ Сѣлими(р)ски(и)... призна(л) ли(ст)... велебному в бозе w(т)цѣ Стефанови мако(в)скомѣ (Житомир, 1650 *ПИ № 43*); (Люблін, 1647 *ЛНБ* 5, II 4069, 118-118 зв.);
2. ‘(важливий за своєю значимістю) великий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 208);
3. ‘(не заплямований) чистий, безгрішний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 208);
3. ‘Відомий, славний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 208).

великий багатозначне:

1. ‘(значний за розміром, об’ємом, протяжністю) великий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 211);
підзначення у *знач. ім. с. р.* ‘великоє – велике, -ого’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 211);
підзначення ‘(значний за часом) довгий, тривалий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 211);
2. ‘Великий, дорослий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 211);
3. ‘(значний за кількістю) великий, численний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 211-212);
підзначення ‘(про працю, труд) великий, важкий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 212);
підзначення ‘(про скарб, подарунок, який-небудь предмет і т. ін.) багатий, цінний, коштовний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 212);
підзначення ‘(про врожай) багатий, щедрий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 212);
4. ‘(значний за силою, інтенсивністю або ступенем вияву) великий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 212);
підзначення ‘(про мороз) сильний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 212);
підзначення ‘(про звуки, голос, плач, крик, і т. ін.) голосний, гучний, сильний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 212);
підзначення ‘(який має значну силу впливу, владу) великий, могутній’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 212-213);
5. ‘(за значенням) великий, важливий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 213);
підзначення ‘(за вартістю) великий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 213);
підзначення ‘(за суспільним становищем та історичним значенням) головний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 213);
6. ‘(гідний пошани за поведінкою, діями, популярністю) великий, відомий, славетний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 213-214);
підзначення ‘(як шанобливий епітет) великий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 214);
підзначення ‘(як епітет при імені святого або державного чи церковного діяча) великий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 214);
7. ‘(який належить до привілейованих верств суспільства) великий, знатний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 214);
підзначення ‘(виступає у складі титулу) великий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 214): Я... городничій лѣцкїй съзнаваю... што єсми // выслѣжилъ имѣне в лѣцком повѣтє... на г<о>с<по>д<а>ри єго милости великом короли Александре на има Свиначинъ (Луцьк, 1506 AS I, 131-132); написана бы(с) сїа книга... при дрѣжавѣ великаго корола жикгимо(н)та (Київ, 1554 *ПИ* №1); (Львів, 1605-1606 *Перест.* 27); урожоны(и) єго м(л). панъ Щасны(и)..., слуга..., яснєвє(л)мо(ж)но(и) єє м(л). панє(и) Анъны... Хо(д)кєвичово(и)... гє(т)маново(и) велико(и) Великогo кня(з)ства Лито(в)скогo... протє(с)това(л)ся напроти(в)ко пану Янови Бєлєцькому (Житомир, 1650 *ДМВН* 192); **великая княгиня; великий бояринъ; великий князь; великий постельникъ; великий радца; великоє княженїє; гетманъ великий; княжа великоє; маршалокъ великий; посоль великий.**
8. ‘У складі ботанічних назв’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 214);
9. ‘У складі церковних свят і обрядів’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 214-215);

10. 'У знач. ім. Вл. н.' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 215).

величество у словнику має 3 знач.:

1. 'Величина, розмір' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 220);

підзначення '(визначення величини чогось) вимір' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 221);

2. '(особлива повага) величність, велич' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 221);

3. '(у сполучення із займенниками **вашь, єго, твой** вживається як титул монархів) ваша (його, твоя) величність' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 221): Для чого не смѣючи болшей и доктора вашого найяснѣйшого королевского величества при собѣ удержовати, зъ достодолжнымъ служебничимъ за него благодареніемъ отпускаю его до двору вашого найяснѣйшого королевского величества (Київ, 1622 *АЮЗР* II, 73); Божию мило(с)тию... его ко(р): величе(с)тва Богда(н) хме(л)ницки(и) ге(т)ма(н) зо (в)си(м) во(и)скомъ запоро(з)ки(м) воєводѣ... Февдорꙋ ю(р)євичу а(р)сеньєву... здравіє (Чигирин, 1649 *ЦДАДА* 124, 3, 33, 1); Ажно бѣгъ всемогꙋщи(и) здаривъ на(м) w(т) твоего ца(р)ского величества посланцꙋвъ... до Пана Киселя послани(х) в потребахъ его (Черкаси, 1648 *ВУР* фотокоп. 12).

вельможность, вельможность у словнику має 2 знач.:

1. 'Величність, вельможність, знатність' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 222);

підзначення '(у сполученні із займенниками **вашь, єго, твой** вживається як форма звертання, титулування) ваша (його, твоя) величність, вельможність' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 222): ино Вельможность его зъ владзы и присуду всякихъ владовъ ихъ вынялъ и подѣ справу свою гетманскую взялъ (Варшава, 1572 *АЮЗР* II, 176); просимъ вашеє па(н)ское велмѣжности w ласкавую радꙋ и ратунокъ то(и) справе належачи(х) (Львів, 1593 *ЛСБ* 225); Прѣто з на́шимъ па́даемъ по́длымъ Геликѣномъ, Передъ стра́шнымъ твоѣи Велмѣжности thróномъ (Київ, 1632 *Євх.* 299); (Вінниця, 1605 *ЛНБ* 5, II 4051, 56).

2. '(повнота вияву чогось) велич, могутність, сила, влада' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ III, 222-223).

владыка, владика (*цсл.* владыка) у словнику має 3 знач.:

1. '(про Бога, що має безмежну владу над світом) володар, велитель' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 91);

2. '(титул духовних осіб високого чину) владика' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 91): отец и владыка луцький Кирилъ (Луцьк, 1505 *АрхЮЗР* 3/VI, 227); wте(ц) владыка (б. Києва, 1585 *ЦНБ ДА/П-216*, 2); з' сима пошли патрия(р)хи, владыки и всѣ дѣховнии (серед. XVII ст. Луц. 529); **кгрецкій владыка** 'найвища офіційна особа греко-католицької церкви' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 91): патріа(р)хи или кгре(ц)кіі вл(д)ки (1598 *Виш.Кн.* 273); **дворный владыка** 'представник церкви у монашому дворі' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 91): єпископъ лвовски(й) єсть дво(р)ны(м) владыкою наши(м) (Новгородок, 1589 *ЛСБ* 123); **домоу владыка** 'глава сім'ї, господар' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 91): розгнѣвалса домоу вл(д)ка (1556–1561 *ПС* 285 зв.).

3. '(той, хто має владу над ким-, чим-небудь) володар' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 91).

воєвода багатозначне:

1. 'воєначальник, воєвода; гетьман' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 157);
2. '(урядник, що представляє найвищу місцеву владу), воєвода, правитель, намісник' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 157);
підзначення *перен.* '(про духовну особу вищу за саном або авторитетом) верховод, провідник, проводир' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 157);
підзначення '(про правителя небесних сил, ангелів) вождь' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 158);
3. '(у Польському королівстві і Литовській державі — намісник короля або великого князя) воєвода' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 158);
підзначення '(посада як символ великої влади або ознака приналежності до представників привілейованих верств суспільства) пан, воєвода, владика, начальник, керівник' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 158);
4. '(титул правителів Молдавського князівства та їх синів) воєвода' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 158-159): стефан воєвода, господарь землі молдавскої (Сучава, 1503 Cost. S. 259); але(к)са(н)дръ мл(с)тию божию воєвода господа(р) земель молдавскихъ (Хуші, 1558 ЛСБ 27); Подкова, воєвода Волошській (поч. XVII ст. КЛ 76); га(л)ка вкру(г)лая з на(д)писо(м) Ів(н) Алекса(н)дра воєводи мо(л)давского (Львів, 1637 Інв.Усп. 4); (1571 П. про воєв. 416); (Ясси, 1602 ЛСБ 371,1)
5. 'Вл. н.' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 158).

возвышати (*цсл.* възвышати) у словнику має 2 знач.:

1. '(кому) (переводити на вищу посаду, присвоювати вищий чин, титул і т. ін.) підвищувати' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 169): *кроме засл҃ги, ч(с)ти и дик҃гнита(р)ства или преложе(н)ства, в по(д)вы(ш)шеню тит҃л҃ даровны(м) обычае(м), нико(му) да(р)мо не дають ани во(з)вышаю(т), а(ж) то добре ҃годни(к) и(х) и(м) засл҃жить* (1598 *Виш. Кн.* 269);
2. '(що) (робити голоснішим) (про звук, голос) підвищувати, підсилювати' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 169).

возлюбленный (*цсл.* възлюбленный) у словнику має 2 знач.:

1. 'Улюблений, дорогий' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 179);
підзначення '(у звертанні) дорогий' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 179);
підзначення '(як звертання до віруючих) дорогий' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 179);
2. '(у складі титулу вищих духовних осіб) благочестивий, вибраний' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IV, 169): Бл(с)вниє макария бо(ж)ю мл(с)тью архиеп(с)кпа митрополита киє(в)ского и галицкого и всея р҃си в с̄втомъ д̄с̄ є возлюбле(н)ным еже в хр(с)те сослужебникомъ б̄҃҃мо(л)цомъ и бра(т)и ншо(г) смире(ни)я... и всимъ причетнико(м) с̄втыхъ бо(ж)и(х) ц̄ркве(и) (Новгородок, 1547 ЛСБ 13); Сосл҃жителю и Брат҃ в Х̄ѣ Возлюбленном҃ (Вільна, 1620 *См. Каз.* 2); Во(з)люблє(н)но(м҃) в х̄ѣ брату нашєму П̄ну Василию Лєоновичу к̄щц̄ и мєщанину Лвовскому (Львів, 1642 ЛСБ 559, 2 зв.); (Стрятин, 1565 ЛСБ 39,1); (Константинополь, 1594 *Малыш.* 23).

всеблаженѣйший однозначне:

1. ‘(титул вищих духовних осіб) всеблаженніший’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 23): жебы егда якоє недооумѣніє припадаєть, была речь пови(н)наа, не безъ зданья всеблаженѣйшаго стого законѣ епископа цркви мѣста константинопольского, ... тоє недооумѣніє зѣздови светителскомѣ и стомѣ розсоу(д)кови заховати (Острог, 1598-1599 *Апокр.* 136).

всепреподобнѣйшій, всепреподобнейшій однозначне:

1. ‘(титул духовних осіб) високопреподобний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 31): Всепреподобнейшему въ іеромонасехъ господину Иосифу Ректору школь..., ласка, покой и милосердіе отъ Христа Бога (Корсунь, 1625 *КМПИ* I, дод. 273); Сѡ(т) негѡже ты w(т)чє всепреп(д)бнѣйшій Пѣтрє архімандріте Пастырю Ч(с)тнѣйшій ИМА пріємъ (Київ, 1629 *На г. П. Мог.* 8 нenum).

всєсвѣтлый у словнику має 3 знач.:

1. ‘Дуже ясный, світлий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 31);
2. ‘(при титулуванні) ясновельможний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 31): Всєслáвномѣ і веліколѣпномѣ, бл̄гочестівомѣ же и правосла(в)номѣ г(с)дрю и вл(д)цѣ остро(з)скомѣ, воєвѡдѣ кіевскомѣ, всєсвѣ(т)ломѣ кн̄жати васілію (Острог, 1598-1599 *Апокр.* 185);
3. ‘Прєсвѣтлий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 31).

всєсвятѣйшій, всєсвятѣйшій однозначне:

1. ‘(при титулуванні) прєсвѣтлішій, найсвятішій’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 31): Роздѣль .ѣ. Замыкаючій в собѣ листы нѣкаторыє навелебнѣйшаго, и всєстѣйшаго кирь мелетіа перє(д) тымъ александрійского, а тепєрь оуже Костантинопо(л)ско(г) патриархи (Острог, 1598- 1599 *Апокр.* 185); Блаженнѣйшій и всєсвятѣйшій папа и патріарха... Кирь Мелетій, много иныхъ... книгъ написалъ (Єгипет, 1602 *Діал.* 49); На што ровне тежъ зєзволилъ и благословилъ Прєосвященный Архієпископъ Кіевскій Галицкій и всея Россіи, бл̄гочестивый тогожъ Всєсвятѣйшаго Всєленского Патріарха Константинопольского послушный и подлєглый Митрополитъ Кирь Исаія Копинскій (Київ, 1631 *ОЛ* 19).

всєславный у словнику має 2 знач.:

1. ‘Прославленный, прєславный’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 32);
2. ‘(при титулуванні) прєславный’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 32): Всєслáвному і веліколѣпному, бл̄гочестівомѣ же и правосла(в)номѣ г(с)дрю и вл(д)цѣ остро(з)скомѣ, воєвѡдѣ кіевскомѣ, всєсвѣ(т)ломѣ кн̄жати васілію (Острог, 1598-1599 *Апокр.* 185).

всѣяко *присл.* у словнику має 4 знач.:

1. ‘По-різному, всѣяко’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 65);
2. ‘Зовсім, повністю, цілком’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 66);
3. ‘У всѣякому, будь-якому випадку’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 66);
4. ‘(у титулі) вельми’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 66): Повторє бл̄говѣ(р)ны(и) и хр(с)толюбівы(и) воєво(да) и го(с)пода(р)... зє(м)лѣ мо(л)дá(в)скоѣ (всѣхъ прє(жд)нихъ, всѣяко прєсовє(р)шє(н)нѣ(и)ши(и) ктитw(р)... цє(р)квє лво(в)ское благодáтель)... пры(с)ла(лѣ)... злѡты(х)... 2000 (Львів, 1628 *ЛСБ* 1051, 2).

второй числ. у словнику має знач.:

1. ‘(який за числовим значенням відповідає кількісному числівнику два) другий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 68);
2. ‘(який стоїть, іде за першим, означаючи порядок при лічбі) другий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 68-69);
3. У скл. вл. н. ‘(при титулуванні короля) другий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 69): за того теогноста... року... 1339 кралеви Полскому Казимирови Второму Россове мѣста Лвова, себе и замки обадва,... и самое мѣсто поддали (Київ, 1621 *Коп. Пал.* 1016).
4. ‘(не такий, як цей) інший’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 69).

вылетѣти багатозначне:

1. ‘(про птахів, комах) (покинути місце перебування) вилетіти’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 201);
2. Перен. ‘(про почуття) (раптово проявитися) вирватися’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 201);
3. Перен. ‘(на що) (одержати вищий чин, посаду) висунутися, піднятися’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 201);: Епископъ... въ // пысѣ своей антихристовимъ есть предотечею,... которій, погордивши въ сполной радости апостолскими хорами, на вынеслость выдѣлности покусился вылетѣти (Київ, 1621 *Коп. Пал.* 712-713);

підзначення ‘(що) осягнути, здобути’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 201);

4. Перен. ‘Зникнути, щезнути’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 201);
5. ‘(з чого) випасти’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ V, 201).

высокость багатозначне:

1. ‘(значна віддаль по вертикалі від земної поверхні вгору) висота’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 52);

підзначення ‘(розмір чого-небудь від основи до вершини) висота, високість’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 52);

підзначення ‘(про людину) високий зріст’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 52-53);

2. ‘(простір на великій віддалі від землі) високість’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 53);
3. ‘(частина земної поверхні, вища від навколишнього простору) високість, висота’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 53);
4. ‘Небо, небеса’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 53);
5. Перен. ‘(значний рівень розвитку і вдосконалення чого-небудь) висота, досконалість’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 53);
6. Перен. ‘Маєстат, шляхетність, велич’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 53);

підзначення ‘(велике значення, висока суспільна значимість чогось) велич’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 53-54);

7. ‘(у сполуч. із займ. **ваша** при титулуванні високопоставлений осіб) високість’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 54): При томъ прѣсими высѣкосты вѣшой, ѣслисьте вѣсь свѣтъ подбѣили подъ своѣ панство, дайте намъ знѣть прѣзъ лѣсты вѣши (серед. XVII ст. *Хрон.* 458 зв.);
8. ‘Зарозумілість, високодумство’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 54).

вѣрность, верность багатозначне:

1. ‘(відданість) вірність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 153-154);
2. ‘Щирість’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 154);
3. ‘Чесність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 154);
4. ‘Справедливість’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 154);
5. ‘Певність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 154);
підзначення ‘(упевненість у чомусь) віра’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 154);
6. ‘(точне дотримання, виконання чого-небудь) точність, правильність, пильність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 154);
7. ‘(у сполуч. із займ. **ваш, еи, твой** вживається як форма звертання, титулування) ваша, її, твоя вірність, величність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 154): А такъ хочемъ мѣти, по вашей вѣрности, и приказуемы, аби вѣрности ваши, о томъ вѣдаючи... Мелентия Хребтовича за власного архимандрита... мели (Торунь, 1576 *АрхЮЗР* 1/1, 66); пи(л)не жедає(м) жебы ваша ве(р)но(ст) трвле и непоколебимо ъ вѣре свое(и) хр(с)тия(н)ско(и) пребывали (Рогатин, 1591 *ЛСБ* 158); И(ж) де(и) ве(р)но(ст) твоя кнѣже ку(р)пски(и) кгру(н)ты в ни(х)... пов(т)нима(в)ши... и до имене(и) свои(х)... приве(р)нүль (1582 *ЖКК* II, 153); (Краків, 1595 *АрхЮЗР* 1/1, 457-458); Київ, 1625 *Коп.Ом.* 155).

герархія, гієрархія (*гр.* ἱεράρχια) однозначне:

1. ‘(поділ на вищі і нижчі чини, порядок підлеглості між ними) ієрархія’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 204): Пре(д)вѣчнаа мѣдрость Бѣжаа распоражаючи высóкѣю свою нб(с)нѣ Гієрархію Дѣва(т) чинѣ(в) Агг(л)ски(х)... на три чѣсти роз(д)ѣлила (Київ 1646 *Мог.Тр.* 922); Радѣйтесьа... Рѣдове Агг(л)скіи. Вы... дивнимъ свѣтомъ; Нб(с)нои премоу(д)рости напо(л)нѣны. А на три гераріи раздѣленны (Чернігів, 1646 *Перло* 39 зв.); Вы правды Бѣжеи пилныи дѣлателѣ, и Первои Герархіи свѣтлыи вбывателѣ (Там же, 40 зв.).

гетмань, гетмань (*стп.* hetman, *стч.* hetjman, *свн.* häuptmann) багатозначне:

1. ‘(головнокомандувач, найвищий військовий чин) гетьман, отаман’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 207-208): Гетмано(м) бѣль янь с тарнова (1509-1633 *Остр.л.* 126 зв.); И ты днѣшній Гетмане Зацный Сѣлефѣрү, Щасліве справѣй воійско(м) тѣмъ, а хова(й) вѣрѣ (Київ, 1622 *Сак.В.* 39); Гетмань. Campiductor. Dux. (1650, *ЛК* 439); (Володимир, 1572 *ЖКК* II, 52-53); (1582 *Кр.Стр.* 78); (поч.ХVII ст. *Пчела* 31 зв.); (Львів, 1631 *Волк.* 30); (серед. ХVII ст. *ЛЛ* 168); **гетмань великий** ‘титул головнокомандувача військ у країні’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 208): И естли бы на Вольын и на Подлаше хотел ити, тогды и гетман наш великий з войскомъ нашимъ кѣ вбороне напротив того неприатела нашего бѣдет (Краків, 1538 *АС* IV, 156); Року 1609. Пань Жолковский, гетмань великий, наехалъ на воеводство Киевское (поч. ХVII ст. *КЛ* 78); **гетмань коронный (корунный), коронны гетмань** ‘командувач військ у Польсько-литовській державі, коронний гетьман’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 208): Месчане тежъ того места на Запороги и в Дикіе поля... ходити безъ воли и ведомости гетмана коронного,... не мают (Варшава, 1596 *ЗНТШ* XXV, 4); а са(м)... буду(чи) при его м(л). па(н)у

ге(т)ману кору(н)ном,... поручаю... приятеле(м) свои(м),.. тую спра(в)у ве(д)ле листу моего пра(в)не и уго(д)не ко(н)чить, при(и)муючи w(т) и(х) м(л). зыскъ и страту (Київщина, 1595 *ККПС* 69); Heu, kasztaliane, koronny hetmane, potrzeba nam zhoła jeszcze... pohladati na zadneie koła (1648 *П.про Пот.* 201); **гетманъ навѣшшій** ‘те саме, що гетманъ великий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 208); княза Костентина Ивановича Острозского, гетмана навѣшшого великого князства Литовского... пожаловали есмо его имѣнемъ... на има Чѣдновъ (Городно, 1507 *AS* III, 49); Продаль есми имене свое волостное... князю Костантинѣ... гетманѣ навѣшшомѣ господаря, корола его Милости (Луцьк, 1522 *AS* III, 216); **гетманъ полный, гетманъ полный коронный** ‘начальник діючого королівського або великокняжого війська’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 208): Року 159 была табурщина на козаки за Переяславлемъ о семей суботѣ. Панъ Жолковский былъ гетманомъ полнымъ (поч. XVII ст. *КЛ* 77); Я, Пє(т)рѣ Коте(л)ни(ц)ки(и), а я, Я(н) Милє(в)ски(и)... бы(ли) є(с)мо... у має(т)но(сти)... п̄на Ю(р)я Завиши... за ли(с)то(м) увя(ж)чи(м) w(т)... ге(т)мана по(л)но(г)[о] коро(н)но(г)[о]... данье(м) (Житомир, 1609 *ДМВН* 145);

2. ‘(титул найвищого адміністративного сановника) гетьман, староста’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 208): Я князь Костентинъ Ивановичъ Острозкый, гетманъ господаря короля... староста Луцкий..., маршалокъ Волынской земли... ко церкви Божіей..., надали есмо садъ съ пасѣкою (1508, *АСД* IV, 1); При том был... гетман, староста... Веницкий (Вільна, 1522 *AS* III, 240); Ве(л)можны(и) мл(с)тивы(и) пане ге(т)мане Мо(л)да(в)скы(и) (Львів, 1610 *ЛСБ* 427, 1); (Львів, 1605-1606 *Перест.* 37); **гетьманъ дворный** ‘начальник придворного королівського або великокняжого війська, дворний гетьман’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 208): Што перво писалъ до насъ, воевода виевскій, гетманъ нашъ дворный свилецкій... повѣдаючи о великой нерадности и неправе монастыра печерского (Краків, 1540 *КМПП* I, дод. 1); Я Роман ђедорович Санкгүшко, воевода Браславский, гетманъ дворный великого князства Литовского..., сознаваю... иж... взальесми ѣ слѣжебника... чотыриста вемьдесат и девет копъ грошей личбы Литовское (Звиняче, 1570 *AS* VII, 359);
3. ‘(выборный вождь козацького війська) гетьман’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 208);
4. Перен. ‘(найвищий наставник) володар, гетьман’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VI, 208).

господарчикъ однозначне:

1. ‘(титул верховного правителя) володар, господар’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 51): Петрашко(ви) го(с)пода(р)чико(ви) воло(с)комѣ... апосто(л) третрѣ (!) дрѣкѣ старо(г) ива(н) мо(с)китина (!), продаемъ за зло(т) 22 (Львів, 1626 *ЛСБ* 1049, б зв.).

господарь, господарь, господарь, осподарь багатозначне:

1. ‘(власник дому, господарства; землевласник) господар, хазяїн, власник, пан’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 51);
2. ‘(глава сім’ї) господар’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 51);

3. ‘(титул верховних правителів, вищих духовних осіб) правитель, володар, господар’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 51-52): Приказанемъ г(о)с(по)д(а)ра нашего корола его м(и)л(о)сти полского и великого кн(а)за ААлександра литвского (Кошир., 1502 AS I, 147); црковъ... во Львовѣ в(с)пода(р) волоскій збѣдоваль (серед. XVII ст. ЛЛ 177); Наясьнѣ(и)шого великого г(о)с(по)д(а)ра Яна Казимера божиєю милостию короля полского и великого князя лито(в)ского... здравия зычимъ (Переяслав, 1650 ЦДАДА 124, 3, 38); (Бадевці, 1503 Cost.S. 255); (Вінниця, 1504 АрхЮЗР 8/IV, 173); (1509-1633 Остр.л. 129); (Хуші, 1528 МЭФ 40-41); (Київ, 1556-1568 АЮЗР I, 300); (Вільна, 1565 AS VI, 278); (Львів, 1605-1606 Перест. 41); (Стратин, 1607 ЛСБ 418); (Черкаси, 1648 ВУР фотокоп. 12);
4. ‘Господь Бог’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 52).

господинь у словнику має 2 значення:

1. ‘Господар, хазяїн, пан’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 52);
підзначення ‘(ввічлива форма звертання) пан’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 52);
2. ‘(титул вищих світських і духовних достойників) пан’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 52): А при томъ были господинь нашъ отец и владыка луцький Кириль,... а пань Петрушко Мушатичъ (Луцьк, 1505 АрхЮЗР 8/IV, 277); З сего а тебе Г(с)дна моєго и Г(о)д(т)ца в’дѣхъ моємъ витію (Вільна, 1620 См.Каз. 8); жадали вт нас Гднове втцеве Монастира вбщежите(л)ного Густинского... надане за втпущеніє грѣхов свои(х) немало к(р)унту для выховаѣа мешкаючихъ (Чигирин, 1648 ЦДІАК 203, 1, 4, 1); (Новгородок, 1518 АЮЗР I, 58); (Вільна, 1522 AS III, 231); (Мстиславль, 1553 AS VI, 134); (Львів, 1590 ЛСБ 146); (Київ, 1618 Вгъзер. 14).

господство, господьство у словнику має 3 знач.:

1. ‘Панування, влада’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 53);
2. ‘(один із чинів ангельської ієрархії) ангел Господній’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 53): только свой чин отдѣлений держаль такъ, якъ тежъ иншіє чиноначальници, архангели, аггели, престоли и господства, силы и херувими и... серафими свой чин держали (Львів, 1605-1606 Перест. 46); Радуйтеса Анггльвве, реченній Г(о)сп(д)ства, Вы таков(о)г(в) Имени П(а)нскаг(в) г(в)д(н)ы (Чернігів, 1646 Перло 40 зв.);
3. ‘(титул молдавських воєвод) величність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 54): а на то є(сшт) вѣра нашего г(с)д(в)а вышєписанного, мы стефана воєводи (Бадевці, 1503 Cost.S. 256); А на то єст вѣра нашего господства... вѣра пана... дворника Горнѣи земли (Ясси, 1587 МЭФ 130).

государь, государь у словнику має 2 знач.:

1. ‘(титул верховних правителів, вищих духовних осіб) правитель, володар’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 58): а естли бы инако хто з насъ,... того имения высшеименного подъ паномъ иваномъ Немѣричомъ хотѣль его доставати, тогда маеть заплатити государу, королю его милости, вины пять сотъ копъ грошей (Київ, 1531 АрхЮЗР 7/І, 70); Славнѣйшему и пресвѣтлому благочестивому же и православному государю и князю Острозскому, воеводѣ кievскому,... и

прочимъ православнымъ и благочестивымъ паномъ и княземъ, всея Малыя Россіи, сынмъ о Господѣ возлюбленнымъ нашего смиренія (Константинополь, 1594 *Малши.* II, 23); Найяснѣйшого великого государя... короля Полского и великого князя Литовского и иныхъ многихъ государствъ государя..., его королевской милости отъ Адама Соколского... воеводѣ Хотмышского города (Полтава, 1647 *АЮЗР* III, 98);

підзначення ‘(ввічлива форма звертання) володар, правитель’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 58);

2. ‘Вл. н.’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 58).

грабя, кграбя, грабя (*стп.* hgrabia, grabia, *стч.* hgrabě, *свн.* graf) однозначне:

1. ‘(феодальный титул, особа, яка має право на цей титул) граф’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 140-141): Фило(н) стрыбы(л) чашни(к) и... побо(р)ца воєво(д)ства киє(в)ского... досы(т) ѳчини(л) за побо(р) его к(р) м(л) которы(и) є(ст) ѳфале(нъ) на сє(и)ме... ва(р)ша(в)ско(м) в року тепє(р) идучо(м)... его м(л) па(н) вавренецъ кграбя з має(т)ностє(и) свои(х) (Київ, 1613 *ЛНБ* 5, III 4054, 21); Георгій, грабя съ Тенчина, Осолѣнскій, ... ознаймую тим листомъ моимъ теперъ и на потомніи часи (Київ, 1632 *АИМЗМ* 5, №1 (1)); маючи при себе... люде(и) добри(х)... с которыми єзди(л) до места Ви(л)ска, має(т)ности на то(т) ча(с) его м(л). пана Але(к)санѣдра Цекли(н)ского аренѣдовъне(и), а дєдично(и) ясьнєв(с)вєцоного... княжати его мѣсти Владислава Домѣника на СѸстрогу и Заславию, граби на Тарѣнове, конюшого коро(н)ного, лу(ц)кого старости (Житомир, 1650 *ДМВН* 195).

кграндукъ (*франц.* grand duc) однозначне:

1. ‘(особа, котра володіє князівським титулом) князь’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 141): Рудольфъ цѣсарь... султана Иахию послалъ до кграндука, то єсть до кнежате ѳролентийского (1624 *МИВР* 164).

давати багатозначне:

1. ‘(що кому) (передавати від однієї особи до іншої; передавати з рук в руки) давати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 153);

підзначення ‘(що, що кому, кого чим) (передавати, відписувати комусь у власність майно) давати, обдаровувати (кого чим)’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 153);

підзначення ‘(робити подарунки) давати, дарувати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 153);

підзначення ‘(що на що) жертвувати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 153);

підзначення ‘(що, що кому, що у що) (надавати, виділяти комусь що-небудь у користування) давати, віддавати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 153-154);

підзначення ‘(що кому) (чин, титул, владу) надавати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 154): царєве или кролєве... дикгнита(р)ства или прєложє(н)ства, в по(д)вы(ш)шєнєу титѣлѣ даровны(м) Обычає(м), нико(му) да(р)мо не дають ани во(з)вышаю(т) (1598 *Виш.Кн.* 269); владыцтва не разъ Рымляномъ давано, которые владыцтва потомъ, кому хотели, за контрактомъ томъ пушцали (Вільна, 1599 *Ант.* 853);

2. ‘(що, що кому) платити, сплачувати, давати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 154);

3. ‘(що) (забезпечувати когось чим-небудь необхідним) постачати, доставляти’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 154);
підзначення ‘(що, що кому) (їжу) давати, подавати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 154);
підзначення ‘(ліки) давати, подавати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 154-155);
підзначення ‘(причастя) давати, подавати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 155);
підзначення ‘(милостиню) подавати, давати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 155);
4. ‘(що, що кому) (про Божу благодать) дарувати, зсилати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 155);
підзначення ‘(фізичні чи духовні цінності, властивості, здібності) давати, наділяти’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 155);
5. ‘(що, що кому з інфінітивом) (уможливлювати робити що-небудь) давати змогу, дозволяти’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 155);
6. ‘(кого до кого, кого до чого, кого на кого, кого на що) (віддавати когось-небудь кудись з певною метою) давати, відправляти’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 156);
підзначення ‘(що, що кому) передавати, віддавати, давати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 156);
підзначення ‘(що, що кому) передавати, віддавати, давати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 156);
підзначення ‘(що) вкладати, віддавати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 156);
7. ‘(кого за кого) віддавати, давати (заміж)’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 156);
8. ‘(що, що кому, що на кого, що по кого, що на що) (юридичний документ) видавати, давати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 156);
9. ‘(що кому) (про часовий проміжок) давати; визначати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 156);
підзначення ‘(що) (час) віддавати, тратити, витратити’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 156-157);
10. ‘(що) (повідомляти, викладати щось для підкріплення своєї думки) наводити, давати, подавати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 157);
11. ‘(що, що кому, що чому) (бути джерелом чогось, породжувати щось) давати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 157);
підзначення ‘(що) (приносити плоди) давати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 157);
підзначення ‘(що) (викликати, створювати) давати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 157);
підзначення ‘(що кому) виявляти’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 157);
12. ‘(що кого) просити’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 157);
підзначення ‘веліти, наказувати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 157);
13. ‘(що) (містити в собі, становити) (про міру) мати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 157);
14. ‘(що) визначати, пропонувати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 157);
15. ‘(кому, що, чого) робити, чинити’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 157-158).

дарованє, дарованіє багатозначне:

1. ‘(надання, передання у власність майна) дарування, дар’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 175);
підзначення ‘(приношення дарів) дарування, обдаровування’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 175);
2. ‘(про титул, сан) надання, присвоєння’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 175): Даси ми діаволе б́йти. папѣже(м) ка(р)динало(м)... але што за пожитокъ с то́го дарована, коли w(т) тебе діавола... то́е достое(н)ство прїимѣ (1599-1600 *Виш.Кн.* 208 зв.); Где которы(и) з ва(с) еп(с)пъство w(т) всенаро(д)наго избранїа гласа восприа(л) (Там же, 280 зв.);
3. ‘(про благословення і прощення Бога) дар, ласка’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 175);

4. ‘(талант, здібності) обдарування, дарування’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 175);
підзначення ‘здатність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 175-176).

двоєсловець однозначне:

1. ‘титул святого Григорія-дворечника’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VII, 201-202): Григори(и) двоєслове(ц) соединенія ради з греки ѳставиль се(д)мѳю н(д)лю великого поста (поч. XVII ст. *ЦНБ* 476 П/1736, 50 зв.).

долний у словнику має 3 знач.:

1. ‘(який міститься внизу) нижній, долішній’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII, 110);
2. ‘(про ранг, чин) нижній’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII, 110): дроўгихъ же въ подірѣ препоасаннѣхъ, по перьсе(х) пасы златыми; еже свашеническѳю слѳжбѳ вбразоуютъ: тѳи яко мнѣмамъ бѳли зъ архаггльскаго чѳна, а ѳже сѣ секірами, тѳи зъ аггльскаго долнего и послѣднего чѳна (Почаїв, 1618 *Зерц.* 5);

підзначення у знач. ім. ‘(той, хто стоїть унизу) нижній’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII, 110);

3. ‘У складі вл. н.’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII, 110).

достоинникъ однозначне:

1. ‘(особа, що має вищий духовний чин) достойник’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ VIII, 167): нинѣ достоиниче. и дрѳже бѳии. госпоре(н) кр(с)тителю молимъ ти са грѣшнии раби (1489, *Чет.* 38).

дѣдич багатозначне:

1. ‘Спадкоємець’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, 3);
2. ‘(власник великого маєтку) дідич’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, 3);
3. ‘(титул володарів) господар, пан’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, 3): мы... посла(н)нии коу... кралю по(л)скомѳ кнзю лито(в)скомѳ, рѳ(с)комѳ, прѳ(с)комѳ и ины(х) панѳ и дидичеви, ѳпросити и ѳднати (!) наияснѣишѳю кнѳжнѳ па(н)нѳ а(л)жбитоу, кролевнѳ по(л)скѳю, ... абы еи мл(с)ть была г(с)п(д)реви нашемѳ г(с)ж(д)а (Люблін, 1506 *Cost.DB* 440); мы Жикгимонтъ... панъ и дедичъ, чинимъ знаменито сим нашим листом (Вільна, 1522 *AS* III, 235); шлехѣтно ѳроженый Андрѣй Желиборскій, сынъ власный сла(в)нои короны Полскои, дѣдичъ землѣ рѳскои, обывате(л) повѣтѳ Галицкаго... престависа (Львів, 1615 *Лям.Жел.* 1).
4. ‘(про Христа) володар, владика, повелитель’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, 3);
5. ‘(той, хто заслужив на Царство Небесне) спадкоємець’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, 3);

еклисиархъ екклісиархъ (гр. ἐκκλησιαρχής) однозначне:

1. ‘(глава християнської Церкви, його найвищий титул) патріарх’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, 38);: кгда на столицу патріаршую висоце учоный... мужъ церкве великій еклисиархъ Мануиль, ... былъ поднесенъ, султанъ Махометь, ... везваного до себе просиль, абы ему вѣры христіанской символонъ выкладомъ объяснилъ (Київ, 1621 *Кон.Пал.* 471); Игѳмень... / повине(н) бѳде(т) и братии подобныхъ собѣ ховати. То є(ст) Дѳховникан, Казнодѳю, Сѳце(н)ника блѳгоговѣ(н)ного, ... Екклісиа(р)ха, Иконома, Полатного (Луцьк, 1624 *ПВКРДА* I-1,60-61).

енераль (стп. jenerał) у словнику 2 знач.:

1. 'Головний судовий слідчий окремої судово-адміністративної одиниці' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, 93-94);
2. 'Титул деяких старост і воєвод' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ IX, 94): Янушъ тишъкевичъ з лого(й)ша воєвода и енераль, земьль Києвськи(х) Житомирськи(й) и староста ўрожоному его м(л) ПанѸ михалѸ лозьце... владзею ўрядѸ моє(г) воєводьского ПриказѸю абы вм(с)... // На рочькахъ кгродьскихъ Києвськихъ... Самъ вбли(ч)не... Сталь (Київ, 1635 *ЛНБ* 5, II 4060, 139-139 зв.); Па(н) Даниель... для вписанья... подалъ ўниверсаль w(д)... П̄на Адама з БрѸсилова Киселя Воєводи и // Єнерала Земь Києвськихъ (Житомир, 1650 *ПВКРДА* II-3, 74-75).

зацневрожоный, зацнеурожоный (*стп. zasnje urodzone*) однозначне:

1. '(вживається при титулуванні) (який має аристократичне походження) благородний, шляхетний' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XI, 39): Я Василей Маркович Жоравницький... змовил есми за себе в мальженство девку зацне вроженого пана Яна Печифостского, столника земли Лвовское (Луцьк, 1569 *АрхЮЗР* 8/III, 195); За(ц)не ўрожоны(м) Пано(м) по(д)старостимъ и всякомѸ врьдѸ належачомѸ wзна(и)мѸемъ симъ нашимъ листомъ (Львів, 1586 *ЛСБ* 72, 1); Зацне ўрожонимъ и Православнымъ П̄анw(м), и(х) м(л) пп: Димітрію и ДанійлѸ теодѸровичwмъ Балабанwмъ,... здорова, помыслностей вшелакихъ,... зычитъ (Київ, 1627 *МКСВ* 185); (Ковель, 1574 *ЖКК* II, 281).

зложенье, зложенне (*стп. złożenie*) багатозначне:

1. '(будова, структура) склад' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, 9);
2. 'Закон, принципи' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, 9);
3. 'Закладання, заснування, організація' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, 9);
4. 'Майно, пожитки, речі' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, 9);
5. '(продукт змішання речовин) суміш' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, 9);
6. 'Скликання, збирання, призначення' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, 9-10);
7. Перен. '(позбавлення влади, чину) звільнення, увільнення' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, 10): съ карты читали таковыя слова, которыми митрополита ганили,... послушенство митрополиту выповедаючи, выклинаньемъ и зложеньемъ его изъ столицы митрополское грозили (Вільна, 1597 *РИБ* XIX, 192); на соборѸ, скоро по зложенню Флавіана,... заразъ немилостивно бито его, и ногами топтано, и зъ синоду выкинено (Київ, 1621 *Кон.Пал.* 610);
8. Перен. '(звільнення від чого-небудь непосильного, обтяжливого) скинення' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, 10).

злѣтовати однозначне:

1. Перен. '(кого) (усувати з посади, позбавляти чину) скидати' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XII, 42): того то смиренного инока Сераффона з игуменства..., которого слушне и канонне не маеть, гдыжъ презъ святое памети предка нашего Іелисея Плетенецкого,... декретованый и зложеный есть, повторе складаемо и злѣтуемо и отъ сполечности церковной братской отлучаемо (Київ, 1626 *ЧИОНЛ* V-3, 217).

именовати багатозначне:

1. ‘(кого чим, ким, чим, отъ кого) (давати, дати кому-чому-небудь назву, ім’я) називати, назвати, іменувати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 110);
2. ‘(ким, чим і без додатка) (визначати, характеризувати кого-, що-небудь якимось словом, виявляючи своє ставлення)’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 110-111);
3. ‘(ким, чим і без додатка) (приписувати комусь якийсь титул, видавати, вважати кого-небудь або себе за когось) іменувати, називати, назвати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 111): Подобнѣй бы томѹ лакатиса, которы(и) в(т)стүпѣвши правое старожитное спасающее вѣры... своего папежа христомъ именѹеть (Острог, 1589 *См. Кл.* 17 зв.); Будование того роду то есть: будует Скарга Вавилон-Рим; становит и именуєт Науходосором (так! - *Прим, ред.*) короля польскаго; Навходоносор ставит выше своего достоинства одушевленнаго идола папу (1600-1601 *Виш. Кр. оте.* 170); Знаю я, Аде, в томъ Хр̄(с)тѣ много причинѣ, Ижъ ѡнѣ есть в(т) колѣна Давидова Марѣинѣ синѣ, Который самъ себе синомъ божиимъ именѹеть И чиловѣкомъ також називаєтъ (I пол. XVII ст. *Сл. о зб.* 13); (1608-1609 *Виш. Зач.* 227);
4. ‘(що) (вимовляти, говорити) називати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 111);
підзначення ‘(згадати, зауважити, сказати) назвати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 111);
підзначення ‘(сповіщати, розповідати) називати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 111);
підзначення ‘(визначити, призначити, веліти) сказати, наказати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 111);
5. ‘(що) (вираховувати, визначати, призначати ціну) називати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 111-112);
підзначення ‘ називати поіменно’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 112).

именоносець однозначне:

1. ‘носій, власник титулу, сану, звання’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 113): Даси ми діаволе бѣти. папѣже(м) ка(р)динало(м). арцибискуп(о)м). и дрѹги(м) нѣкоторы(м) дѣховного стáноу. имєноносце(м) (1599-1600 *Виш. Кн.* 208 зв.).

имя багатозначне:

1. ‘(особова назва людини) ім’я’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 120-122);
підзначення ‘(родове найменування) прізвище, ім’я’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 122);
2. ‘(найменування географічного об’єкта) назва’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 122);
3. ‘(найменування конкретних предметів) ім’я, назва’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 122-123);
4. ‘(загальна назва, словесне позначення чого-небудь) назва, найменування’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 123);
5. ‘Особа’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 123-124);
підзначення ‘репутація, авторитет’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 124);
підзначення ‘честь, гідність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 124);
підзначення ‘сила, міць’ СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 124);
6. ‘Сан, титул’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 125): Той абовѣмъ заправды не Пáстыро(м), áле власны(м) є(ст) балвáно(м), // котóрый тóлкв има и поставѣ Пáстыра на собѣ нóситъ, а повѣнности єгѡ áнѣ пáлѣце(м) са тѣче(т) (Львів, 1645 *Жел. Тр.* 5-5 зв.); **имя собѣ угонити** (чого) - привласнити собі сан: Годи(т)лиса стáдѣ

всакого пастыра слѣхати которы(и) има собѣ пасты(р)ства ѡгони(л) (1598 *Виш. Кн.* 282 зв.).

7. *Грам.* 'іменник' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 125).

иночество у словнику має 2 знач.:

1. '(чернецький чин) чернецтво' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 142): потомки тежъ свои на то обликгѣю, же жаднымъ способомъ перешкоды в той посессіи намъ мешкаючимъ православнымъ въ Иночествѣ и въ школѣ... чинити не мають (Київ, 1615 *ПВКРДА* II-1, 18); Поминаймо бл҃гочестіа не захвѣаного фїлара, побожности зерцало: иночества вѣзерѣнокъ (Київ, 1625 *Кон. Ом.* 166);
2. '(ченці) чернецтво' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 142).

ієрархія, ієрархїя (*цсл.* ієрархіа, *гр.* ієрархїа) однозначне:

1. '(чин, ступінь) ієрархїя' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 238): мовлю же то(т) гетманъ си(л) нб(с)ны(х) не то(л)ко є(ст) з прѣшой ієрархїи хорѣ, але зі всѣ(х) аггльв(в), которые по оупа(д)коу лоуцифера з егв слоугами, зостали в нбѣ найпрѣшій, найшлахетнѣйшій (поч. XVII ст. *Проп. р.* 286 зв.); **ієрархїя церковная, церковная ієрархїя** 'церковна ієрархїя' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 238): З которыхъ стый Дївнїсїй... в роздѣлѣ седмомъ Ієрархїи црковнои розбираєеть, и выпїсѣючи всѣ на(д) оумерлыми црковными церемонїи..., спѣва(н)а, Каза(н)а доводне наѣчаєть (Київ, 1625 *Кон. Ом.* 150); Стый Дївнїсї(и) Арєвпагїта в кнїзѣ в црковнои Ієрархїи гла(в) ·вї· написа(л) (Там же, 161).

інтїтулований однозначне:

1. 'Озаглавлений, титулований' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIII, 240): Міхаїль Корїбѣть... прагнѣль и выгладаль дна тогв и щаста, абы тѣю... інтїтулованюю могль бѣль вїдѣти Кнїгѣ, на што и знаменїтїи задатки коштѣ вѣжилъ (Київ, 1623 *МКСВ* 76).

каталогъ, каталокгъ у словнику має 3 знач.:

1. 'Каталог, реєстр' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 59);
2. 'Припис, правило' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 59-60);
3. 'Духовний сан, чин' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 60): мовлю Патриарховѣ, альбо и нижшего каталокгу Архїереовѣ, который всѣ суть подѣ Патриархами (Єгипет, 1602 *Дїал.* 59); Єсли бы который Єп(с)пѣ... або хтокольвекъ з каталогѣ Клірикв(в), посылъ з Жидами... зверечи з станѣ (Київ, бл. 1619 *Аз. В.* 275).

катедра, кафедра (*гр.* καθεδρα, *лат.* cathedra) багатозначне:

1. '(поміст у храмі) Казальниця, амвон' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 60);
2. 'Влада, посада, чин' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 60): Тобѣ в втче, и твоимъ працамъ бѣть черезъ на(с) тоую црковъ в(т)дає вто тобѣ даю тотъ свѣтїи домъ, и катедроу (Острог, 1598-1599 *Апокр.* 128 зв.); пресвѣтлый княжа Василїй... // ...въ раду нечестивыхъ не пошоль, и на дорозѣ беззакониковъ апостатовъ не стануль, а на кафедрѣ заразы ихъ не седѣль (Київ, 1621 *Кон. Пал.* 1137-1138); Мв(и)сїй и Ааронъ, зоставши Сщениками, много оутерпѣли, а Каїафа, который и(х)

кате́дрѹ осѣлѣ, са́мъ преслѣдо́валѣ, и Г(с)да всѣдѣлѣ (Вільна, 1627 *Дух. б.* 247); (Острог, 1599 *Кл. Остр.* 220); (поч. XVII ст. *Проп.* р. 300 зв.).

3. 'Кафедра́льний собор, кафедра' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 60-61);

4. Перен. 'По́прище, сфера дія́льності' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 61).

кирь, кир, кирь (*гр.* κύριος) однозначне:

1. '(титул особи вищого священницького сану православного віросповідання) кир' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 102): яко да утвѣдим и оукрѣпимъ тотъ свѣтѣи вишеписанніи нашъ монастирь... где естъ іегѣмень, молебникъ нашъ, кирь попь пахоміе (Сучава, 1503 *Cost. S.* 260); Въ року 1620,... светейший патриархъ Ерусалимский, кирь Феофанъ, черезъ землю Московскую до Киева прибыль (поч. XVII ст. *КЛ* 87); Вдачность, Ясне Превелебнѣишому... Г(с)днѣ Сѡ(т)цѣ Ки(р) Петрѣ Могі́лѣ,... вдѣ Спѣдѣвѣ...пові́нне в(т)данаа (Київ, 1632 *Євх.* 291); (Луцьк, 1545 *AS IV*, 419); (Львів, 1591 *ЛСБ* 154); (Перемишль, 1592 *ЛСБ* 399).

клирикъ, клирыкъ, клиркъ, клирікъ, клерикъ (*цсл.* клирікъ, *лат.* clericus) однозначне:

1. '(духовна особа нижчого чину) клірик, причетник' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 121): его милость, панъ староста... слугъ церковныхъ и клериковъ, за отцемъ владыкою... до замку... не пустиль (Володимир, 1592 *АрхЮЗР* 1/1, 324); урядник Степанский, з немалымъ оршаком людей и стрелцовъ... припадъши мощно... на тот двор презвиторовъ... того клирика нашего церковного Демяна... порвавши... уехалъ (Луцьк, 1598 *АрхЮЗР* 1/VI, 224); маєть црковъ тѣю повагѣ не тылко прѡстныхъ людѣй и Кліриковъ, але еп(с)копв(в) (Львів, 1646 *Зобр.* 34 зв.); (Рожанка, 1598 *Л. Пот.* 983); (1603 *Пит.* 70); (Київ, 1625 *Коп. Каз.* 41).

княгиня, княгина, кнагиня, кнагини, кнегиня, кнегини, кнагина у словнику 2 знач.:

1. '(титул дружини князя) княгиня' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 144-145): И кн(а)г(и)ни Михайловаа рекла перед нами кн(а) зю Андрѣю, штож сорокъ дворищъ болши [емѣ достало с а...] трех а пол колоды медѣ (Кошир, 1502 *AS I*, 147); и по смерти мѣжа ей Милости... кнегина Сѡлена тыи земли... в покои держала (Луцьк, 1520 *AS III*, 197); Кѡсить ѡна и Княжа(т), спѡль з ѣи(х) Княгїнами, Громѡди(т) Кашталѡно(в), і з Ѣвоеводами (Київ, 1622 *Сак. В.* 50); (Горохів, 1538 *AS VI*, 162); (Володимир, 1542 *AS VI*, 311); (Варшава, 1570 *ЛНБ* 4, II 1136, 27); (Київ, 1615 *ЦНБ II* 23261, 1 зв.); (Київ, 1621 *Коп. Пал.* 854); **великаа кнегиня (кнагини)** '(титул дружини великого князя) велика княгиня' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 145): за славное памети королевое еє мл(с)ти навѣ(ш)шое великое кнїни боты (!) и за и(н)ши(х) арѣ(н)даро(в) прѣ(д)ковъ мои(х) мыто замковое... вездѣ... выбирано (1561 *ПИ* № 23); Бѣдѣчи ѣ Кракове припоминала Его Милости господарѣ королевоваа Еє Милость и великаа кнагини... Бона в томѣ, ижѣ Его Милость господарѣ... // даль Ей... имене Коврин (!) (Краків, 1523 *AS III*, 251- 252).

2. 'Дружина, жінка, супруга' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 145).

княжа, кна кнажа кнажа кнажа багатозначне:

1. '(правитель князівства або області з родовим князівським титулом) князь' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 145): Я, Александеръ Федоровичъ княжа на Чарторыйску, воевода земли Волынское, визнаваю и даю ведати тымъ моимъ тестаментомъ (Чорторийськ, 1569 *АрхЮЗР* 7/1, 17); Кїлка кнажа(т) Четвертєнски(х) животъ свої за С(т)чїзнѸ положїло (Київ, 1623 *МКСВ* 73); маючи при себе... люде(и) добри(х)... с которими езд(л) до места Ви(л)ска, має(т)ности... арендовъне(и), а дедично(и) ясьне(с)вещоного... княжати его м̄сти Владислава Домѣника на Острогу (Житомир, 1659 *ДМВН* 195); (Київ, 1581 *ЛСБ* 62,1); (Острог, 1603 *Лям. Остр.* 13); (Київ, 1623 *МКСВ* 270); (Львів, 1642 *Час. На. з. Льв.*);
2. '(титул бояр, вельмож) князь' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 145-146): Его Милость братъ наш Ѹзревши на пилное заслѣгованє, а вѣрнѸю... слѣжбѸ и справедливѸю... порадѸ велєможного кнажати... дал... емѸ... имѣне на има Головин (Краків, 1507 *AS* III, 39); визна(и)мѸю ва(м) и(ж) кнаже его мило(ст) из вѣѣма сынами своими приє(з)ди(л) по(д) лво(в) (Львів, 1599 *ЦДИА Лен.* 823, 3, 67, 6); онѸ рѣклѸ: ты ПоличїлѸ тѣды пахолата кнажатѸ повѣтовыхѸ, и нашолѸ слѣв (серед. XVII ст. *Хрон.* 313 зв.); (Львів, 1609 *ЛСБ* 422, 2); (Житомир, 1609 *ЦДИАК* 11, 1, 5, 5); (поч. XVII ст. *Проп. р.* 175).
3. '(глава держави, князівства) князь' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 146);
4. Лише у мн. **кнажата** '(діти князя) княжата' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 146);
5. 'Старїшина, зверхник, провідник' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 146).

князь, князь, кназь багатозначне:

1. 'Провідник, старїшина' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 150);
2. '(правитель князівства, краю, держави) князь; володар' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 150-151);
3. '(особа княжого роду та її титул) князь' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 151): А при том были: пан ПетрѸ Боговитинович, а кн(а)зь Иван Полубєнский, а пан Немира Хрѣнницкий, и инших людеї добрых при том было не мало (Луцьк, 1503 *AS* I, 150); небо(ж)чикѸ кня(з) бѸремьски(и)... бы(л) з брата // теперешны(х) поводо(в) рожоного спложоны(и) сынове(ц) их (Кременець, 1611 *ЛНБ* 5, III 4053, 26-26 зв.); Бжїєю мл̄тию великаго Г̄дра цара... Алексея Миха(и)ловича... бл̄гочестивомѸ и бл̄городному князю ИванѸ ПетровичѸ Про(н)скомѸ столникѸ... здравия... бл̄годе(н)ствия... препосылає(м) (Київ, 1649 *ЦДАДА* 124, 3, 32); (Краків, 1539 *AS* IV, 212);
4. '(титул католицьких єпископів) князь' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 151): При том был кназь Ян, бискѸп Виленский, кназь Павел, бискуп Луцкий (Вільна, 1522 *AS* III, 240); маєть князь бискупѸ... и по немѸ будучїє бискупове Луцкіє ты села вышейменєные... кѸ тому костелу Божьему Луцкому мѣти (Краків, 1549 *АЮЗР* I, 126); ПлатѸ з нихѸ идєть кн̄зю бискѸпѸ два(д)цать копѸ и вднѸ копѸ гроше(и) м̄с (1552 *ОЛЗ* 182 зв.);

5. ‘Сатана, диявол, нечиста сила’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 151-152).

комисъ (молд. комис, усл. комисъ, гр. κόμης) однозначне:

1. ‘(титул боярина, що відав кінним господарством молдавського воєводи) конюшний’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XIV, 211): а на то є(ст) вѣра нашего г(сд)ва вышєписаннаго, мы стефана воєводи... и вѣра... пана петрика комиса... и всѣ(х) боя(р)... велики(х) и мали(х) (Бадевці, 1503 *Cost. S.* 256); А на то єст... вѣра бояр наших: вѣра пана... дворника,... в.п. ...столника, в.п. ...комиса (Хуші, 1528 *МЭФ* 40).

конюший, конюшій, конюшій у словнику має 2 знач.:

1. ‘Конюх’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 4-5);

2. ‘(придворний титул) конюший’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 5): Панъ адамъ янови(ч) Га(и)ко конюши(и) городе(н)ски(и) спусти(л) рекою Буго(м)... жита своего вла(ст)ного ўрожаю... бочо(к) тл (Берестя, 1583 *Мит. кн.* 68); панъ Вацьлав Орловський,... протестоваль се противько урожонимъ паномъ Ерошу Тхоревському, конюшому, и Кгабриелеви Кгромадському, капитанови (Луцьк, 1649 *АрхЮЗР* 3/IV, 45); **конюший великого князства литовского** ‘(придворний титул) литовський конюший’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 5): на сваде(ц)ство и ўмоцненье того запису моего просило(м) в приложенье печати... Єго мл(с̄)ти п̄на еронима хо(д)кевича конюшого великого к̄нзства лито(в)ского (Берестя, 1593 *ЛНБ* 103, 14/Іс. 1833, 27); **конюшій дворный** ‘те саме, що **конюший коронный**’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 5): Я, Василій Богдановичъ Чижъ, конюшій дворный господара короля его милости... визнаваемъ сами на себе симъ нашимъ листомъ (Чорторийськ, 1537 *АрхЮЗР* 7/I, 23); **конюший коронный (корунный)** ‘(придворний титул) коронний конюший’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 5): маючи при себе... люде(и) добри(х)... с которими езд(л) до места Ви(л)ска, має(т)ности на то(т) ча(с) его м(л). пана Але(к)саньдра Цвекли(н)ского арендовъне(и), а дедично(и) ясьнеу(с)вєцоного... княжати его м̄сти Владислава Домѣника на С̄строгу и Заславю... конюшиго коро(н)ного лу(ц)кого старости (Житомир, 1650 *ДМВН* 195); Янѣшъ Корыбѣть... и Вышъне(в)ць-Вышъневецъки(и) Конюши(и) Корѣньны(и)... Аньдреєви Краєвскомѣ Янови велятицькомѣ... Приказѣмо... абы(с)те // передо мною Самымъ... На рочькахъ Кгро(д)скихъ... Сталы (Кременець, 1636 *ЛНБ* 103, 1959, 127-127 зв.).

король, корол у словнику має 2 знач.:

1. ‘(титул монарха, а також особа, що носить цей титул) король’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 28): Списана бы(ст) кнїга сия. нарицаемаа четья. въ градѣ оу каманци. при великомъ короли андрѣи (1489 Чет. 286 зв.); Писа(л)... па(н)... езе(р)ски(и)... з униве(р)сало(м) поборовы(м) по(д) печать. Короля (Житомир, 1582 *АЖМУ* 44); Рокѣ ахлд: коро(л) еще в Москви бы(л), бо такїи та(м) и зимоваль, w(т)бивши москву w(т) смоле(н)ска (серед. XVII ст. ЛЛ 171); (Мельник, 1501 AS I, 146); (Чигирин, 1649 ЦДАДА 124, 3, 33, 1);

2. ‘Особова вл. н.’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 28).

крайчий, крайчый (*стп. krajczy*) однозначне:

1. ‘(почесний придворний титул) крайчий’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 78): я... воєвода кие(в)ски(и) крайчы(и) г̄дра нашого великого короля жикгимв(н)та смотрѣли есмо того дѣла (Київ, 1510 *Арх. Р.* фотокоп. 28); На Волинь понесь Масло... // до пана крайчого (1563 *РИБ XXX*, 686-687); въ року прошломъ... въ селѣ Рудце,... мешканя пана манифестантись способомъ заставнымъ, певными контрактами одъ вельможныхъ... пановъ Петра зъ Журова и Кристины зъ Вишневы Даниловичовъ, крайчого и крайчиное коронныхъ, заведеное (Кременець, 1649 *АрхЮЗР 3/IV*, 220); (Житомир, 1605 ЦДІАК 11, 1, 4, 31).

креститель, криститель, крыститель (*цсл. крѣститель*) у словнику має 2 знач.:

1. ‘(титул святого Івана Предтечі) хреститель’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 95): названъ... кр(с̄)титель потому. што(ж) кр(с̄)тиль г(с̄)а наше(г) іс(с̄) х(с̄)а. въ ерданѣ рецѣ (1489 *Чет.* 39); ся боять, ажъ муть такъ ходити, коли муть ихъ кортати, якъ Іоанъ креститель (XVI ст. *НЄ* 153); С̄тій ‘ванъ Креститель мовить до Ада: Смути ся, Аде, плачь и ляментуй во вѣкъ Гди идеть до насъ Богъ и челоуѣкъ! (I пол. XVII ст. *Сл. о зб.* 21); (1556-1561 *ПЄ* 149); (к. XVI ст. *УЄ № 31, 43-43 зв.*); (Львів, 1616 *Бер. В.* 92);

2. ‘(назва церковного свята; також календарна дата – 7 липня) Різдво святого Івана Хрестителя’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 95);

підзначення ‘(назва церковного свята; також календарна дата – 20 січня) Собор святого Івана Хрестителя’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 95);

підзначення ‘(назва церковного свята; також календарна дата – 11 вересня) Усікновення голови святого Івана Хрестителя’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 95).

ксіонже, ксіонже, ксюнже (*стп. książę*) у словнику має 3 знач.:

1. ‘(глава племені) князь’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 162);
2. ‘(спадковий або дарований королем титул) князь’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 162-163): Поворочаючи зъ подъ Хотѣнь до дому, любо свѣтлѣйшій ксіонже принць Владиславъ... для улѣченія смертельныхъ ранъ... придалъ мнѣ лѣкаря своего (Київ, 1622 *АЮЗР II*, 72); Гдѣмъ зъ п̄лностью оуважалъ.. мл(с)тивый Ксіонже... чімъ бымъ изъ пов̄инности моего якв Дѣховный... мѣль привитати, Госта зъ чужихъ зѣмль до С̄(т)чизны Дѣмъ и П̄анства своего щасливе прибѣлого (Київ, 1632 *МКСВ* 268); Теды ксю(н)же(н)та... б̄лаву г̄(т)ма(н)скую маючи... занехавши комѣссїи, з хме(л)ницким(м) бытися зезволили (серед. XVII ст. *ЛЛ* 179);
3. ‘Кзьондз’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 163).

кунторъ (*свн. kuntūr*) однозначне:

1. ‘(чин у тевтонському ордені) кунтор’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 181): нине вже вамъ wzнаймѣемъ, иж за... несправедливое посегане панства нашего... wt мистра и к̄нторовъ Ифлантскихъ ѣмислили есмо... тоє неправды над нами помъстити (Вільна, 1557 *AS VI*, 22).

кухмистръ (*стп. kuchmistrz, свн. küchenmeister*) у словнику має 3 знач.:

1. ‘(старший над кухарями, керівник кухні) кухмістер’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 204);
2. ‘(почесний титул сановника, який відав королівською кухнею) кухмістер’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 204-205): списана бы(с) кніга сия. нарицаемаа четъа. въ градѣ оу каманци. при великомѣ королѣ андрѣи. В лѣ(т) ≠ с̄. ꙗ̄. ѿ̄. ч̄. з̄. индикта. въ з̄. а тогды держаль. w(т) корола. каманецъ. панъ третина. кѣхмістръ (1498 *Чет.* 286зв.); Петръ кухмістръ его к(р) м(л) прде(д) теперешнего повара, ме(л) за собою Ю(р)шанку (Київщина, 1600 *ККПС* 132); Недавними тежъ днями, милость твоя въ справе той до его милости пана Тризны кухмістра вел. княж. литовского писать рачиль (Дермань, 1628 *КМПП* I, дод 318);
3. ‘Особова вл. н.’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XV, 205).

маєстатъ багатозначне:

1. ‘(велич, величність) маєстат’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 5);
підзначення ‘(про Бога) (сила, могутність, слава, честь) маєстат’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 5-6);
2. ‘Достоїнство; влада короля’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 6);
3. ‘(багато оздоблене крісло монарха на спеціальному підвищенні як символ влади) трон’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 6-7);
підзначення ‘підвищення, подіум’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 7);
4. ‘(символ божественної влади) престол’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 7);
5. ‘(ангельські чини) престоли’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 7): Кгдыжь невидоме Ангели ся зобрали: И Херувими полки своими стали. Съ Серафіми страшными ся скупивши,... И маєстатове вколо гробу стоять: И шестокрыліи, въ порядьку ся боятъ (Львів, 1630 *Тр.п.* 170).

мати багатозначне:

1. ‘(що, чого, од кого) (посідати що-небудь, володіти чим-небудь) мати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 73);
підзначення ‘(кого, кого на кого, що) (розпоряджатися, послуговуватися ким-, чим-небудь) мати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 73-74);
підзначення ‘(що) (володарювати чим-небудь) мати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 74);
2. ‘(що, із чого) одержувати (одержати), діставати (дістати)’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 74);
підзначення ‘(що, од кого) (діставати, здобувати що-небудь певними зусиллями) одержувати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 74);
підзначення ‘(що, од кого) (бути наділений чим-небудь) мати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 74);
підзначення ‘(кого) (відчувати постійну опіку) мати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 74);
3. ‘(що) (використовувати що-небудь) мати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 75);
4. ‘(кого, що) (мати в наявності) мати’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 75);
підзначення ‘(дотримуватися чого-небудь) мати (що)’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 75);
5. ‘(що) (про назву, титул) мати, носити’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 75): Знаменіе тезоименітого княза Лва градъ сѣй маєтъ (Львів, 1591 *Адел. тит.* 36);

Маеть, заправды, апостоль Петръ высокіи почестій тытулы... але не самъ (Київ, 1621 *Кон.Пал.* 441); ты боудучи дѳкторомъ закѳна, и стѳпень и тѳтоу(л) док(то)рѳскѳй маючи того не знаєшь // чого бы(с) ты мѳ(л) инши(х) наоучѳти (поч. XVII ст. *Проп.р.* 216–216 зв.).

6. ‘(що) (посѳдати, займати) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 75);
пѳдзначення ‘(що) (виконувати певні обов’язки) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 75);
7. ‘(за кого, за що, яко кого) (вважати когось, щось ким-, чим-небудь) мати (за кого, за що)’ (СУМ^{16–17} XVII, 75-76);
8. ‘(бути повинним, мусити) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 76);
пѳдзначення ‘(бути спроможним, бути в станѳ) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 76);
пѳдзначення ‘(бути вправѳ, могти) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 76);
9. ‘(кого) (народжувати, ростити) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 76-77);
10. ‘(кого) (приймаєти, гостити) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 77);
пѳдзначення ‘(кого) (тримати при собѳ, держати) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 77);
пѳдзначення ‘(що) (зберѳгати, тримати) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 77);
11. ‘(що) (мѳстити в собѳ) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 77);
пѳдзначення ‘(о чѳм) (можна знаєти, побачити) мати (що)’ (СУМ^{16–17} XVII, 77);
12. ‘(що) Пред’являєти, висувати, заявляєти’ (СУМ^{16–17} XVII, 77);
13. ‘Важитися, насмѳлюватися’ (СУМ^{16–17} XVII, 77);
14. ‘(що) (налѳчувати, нараховувати) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 77);
пѳдзначення ‘(що) (становити, складати) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 77);
15. ‘(що, з ким, з чим) (тримати, пѳдтримувати) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 77-78);
16. ‘(що) (у спол. з ім.) (перебувати в станѳ, виконувати дѳю, на якѳ вказує іменник) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 78);
17. ‘(уживаєтьсѳ для творення майбутнього часу) мати’ (СУМ^{16–17} XVII, 78-79).

мечникъ у словнику має 3 знач.:

1. ‘(титул і посада вельможѳ) мечник’ (СУМ^{16–17} XVII, 137-138): Миха(л) Кропивницки(и) мѳ(ч)ни(к) и побо(р)ца воєво(с)тва брасла(в)ского wзна(и)мѳю ты(м) мои(м) квито(м) ижѳ ми w(т)да(л) три побо(ры) его к(р) мѳ(л) в ва(р)шавѳ на сѳ(и)мѳ ва(л)но(м) ва(р)шавско(м) (Вѳнницѳ, 1613 *ЦДІАЛ* 181, 2, 3149, 2); передо мною,... ксендзь Кгеладзий,... жалосне протестовалсе... напротивко всеє громаде затурецкое, подданым теперешных поссессоровъ... пановъ Шклинских малжонъков, яко теж подданым... панов сукцессоровъ небожчика... Валериана Подгородинского, мечника волынского (Володимир, 1649 *АрхЮЗР* 3/IV, 373).
2. ‘(воїн, озброєний мечем) мечник, меченосецъ’ (СУМ^{16–17} XVII, 138);
3. ‘Вл.н.’ (СУМ^{16–17} XVII, 138).

милость, милость багатозначне:

1. ‘(доброзичливе, привѳтне ставлення до кого-небудь) милѳсть’ (СУМ^{16–17} XVII, 169);
2. ‘Милѳсть, добродѳйство, покровительство’ (СУМ^{16–17} XVII, 169);
пѳдзначення ‘милѳсть, благодѳяння, милосердѳ’ (СУМ^{16–17} XVII, 169);

- підзначення ‘милість, змилювання, помилювання’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 169-170);
3. ‘(глибока приязнь) любов’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 170);
- підзначення ‘(сердечна родинна приязнь) любов’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 170);
4. ‘(сильна відданість чому-небудь) любов’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 170);
5. ‘(інтерес до чого-небудь) любов’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 170);
- підзначення ‘(внутрішній, духовний потяг до чого-небудь) любов’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 170-171);
- підзначення (особливий потяг, прив’язаність до чого-небудь) пристрасть’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 171);
6. ‘(почуття кохання) любов’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 171);
- підзначення ‘(сильний фізичний потяг до особи протилежної статі) пристрасть’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 171);
- підзначення ‘(вияв подружньої відданості) любов’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 171);
7. ‘(одна з християнських чеснот) милість’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 171-172);
8. ‘(Божа благодать) милість Божею’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 172); **(божією, божию, божією, Божією, божією, божію, Божою, Божью) милостію (милостію, милостію, милостією, милостію, милостью), милостію (милостію) Божею (божию, божією)** ‘(усталена формула у титулуванні) милістю Божею, Божою милістю’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 172-173): мы Жикимонтъ Бжжею милостью король Польский, ... чинимъ знамѣнито сим нашим листым (Львів, 1509 AS III, 69); И а але(к)са(н)дръ воево(да) божию Мл(с̄)тію господа(р) земль молдавски(х) (Завадини, 1559 ЛСБ 30); мл(с)тію бжією, мы. богда(н) воевод(а), г(с)п(д)рѣ земли молдавскои, ... за наше з(д)равіе... дали есми нашему стому монастирѣ..., ѿ зла(т) татарскы(х) (Сучава, 1514 Cost.DB 327); (Ясси, 1601 ЛСБ 30); (Гирлов, 1519 DBB II, 1); (Сучава, 1598 ЛСБ 323); (Гирлов, 1513 Cost.DB 509); (Городно, 1585 ЛНБ 103, 20/Id, 1989, 83 зв.); (Торунь, 1576 АрхЮЗР 1/1, 64); (Львів, 1547 ЛСБ 12); (Сучава, 1558 ЛСБ 22); (Львів, 1630 ЛСБ 607); **з божієи милости, з милости божее** ‘те саме, що милістю Божею’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 173): мы... иса(к) вистерни(к) и ива(н)ко пита(р), ... посла(н)ныи коу наиаєснѣишомѣ кнѣзятю панѣ и панѣ алеѣ(а)ндрѣ з бжієи мл(с)ти, кралою по(л)скомѣ (Люблін, 1506 Cost.DB 440); вѣрѣмо ты(ж) же з мѣлости божее боудемо мѣти и ѿ(т) тебе, же та зновою помагѣючи(м) в стадѣ х(с̄)вомѣ вбачимо (Острог, 1607 Лѣк. 115); **по милости его** ‘те саме, що з божієи милости’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 173): Снѣвѣ Бжіи по мѣлости егѿ бл҃гословѣ нїи. Похвалѣ ѿ(т) мене прїймѣте (Чернігів, 1646 Перло 55); **пре милость Божю** ‘на милість Божу’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 173): И прошу каждого християнского челоѣка, пре милость Божю, абысь плоннымѣ повѣстамѣ людскимѣ и артыкуломѣ змышленнымѣ не вѣрыль (Вільна, 1599 Ун.гр. 120).
9. ‘(дотримання християнських законів; благоговіння) побожність’ (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 173);

підзначення **ваша (єго, єє, єи, ихъ, твоя) милость, милость ваша (твоя)**
'(уживається в шанобливому звертанні підлеглої особи, а також при
вказівці на третю особу) милість ваша (його, твоя), ваша (його, її, твоя)
милість' (СУМ¹⁶⁻¹⁷ XVII, 173).